

повнитись, як це побачила історія пізніше, особливо в дні ленінської революційної весни народів, коли культури націй великих і малих явили себе світові в усій оновленій та відродженій силі.

Моральним подвигом можна назвати те, що здійснив Котляревський в ім'я свого народу, в ім'я людської культури. В атмосфері нечуваного гноблення в нього стало сили духу з позицій перекonanого гуманіста піднятися на оборону людини, побачити високі достоїнності трудящого люду, відчутти красу народньої мови. Завдяки Котляревському народня мова вперше стає мовою літератури. Слово, що від нього часом поспішали й відцуратися, пролунало з вуст Котляревського і дужо, й гідно. В "Енеїді" й "Наталці Полтавці" виразно можна було побачити, як починає формуватися українська літературна мова, як з незліченних джерелець народжується багатюща поетична мова України, майбутній могутній Дніпро її співучого й сяйного слова! У Котляревського сучасна наша літературна мова вже відчутно проступає в своїх основних рисах і властивостях, хоча потім ще багато належить зробити на цій ниві Тарасові Шевченкові, Іванові Франкові, Лесі Українці, Коцюбинському, Тичині, Остапові Вишні, Яновському та іншим письменникам.

1838 року, коли Полтава прощалася з Котляревським, Шевченко у віршах, присвячених його пам'яті, назвав Котляревського батьком:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

Цим поетичним образом визначено місце Котляревського в українській культурі.

Один із найулюбленіших письменників нашого народу, він із нами сьогодні своєю творчістю; близьким стає Котляревський для всієї багатонаціональної родини народів нашої соціалістичної Вітчизни, все більше друзів здобуває він в усіх країнах. З нашої космічної ери вдивляємося ми в цей віддалений від нас образ безсмертного полтавця, і не перестає дивувати нас життєвість його творінь, їхня нез'ялима ранкова свіжість. Крізь сторіччя чути нам сміх Котляревського і його мудрі задушевні поради. Чи це ж не безсмертя?!

Наша країна — цитадель гуманізму, культури. Радянські люди вміють шанувати тих, хто в минулому, — часто за найтяжчих умов, — віддавав сили розуму й пориви серця праведній справі народу, справі людського поступу.

Серед них достойний син України Іван Котляревський.

К. ТУРКАЛО

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

(ДО СОРОКОВИХ РОКОВИН)

ВІД РЕДАКЦІЇ. Друкуємо статтю Костя Туркала, одного з підсудних на процесі СВУ. Вона може викликати в деяких читачів сумніви, у деяких навіть несмак. Та не сміємо забувати, що К. Туркало, мабуть, сьогодні чи не єдиний живий ще із 45 засуджених на процесі СВУ, то його свідчення й міркування мають велике значення для історії. А ми стоїмо на засаді, що правда — над усе.

То правда, що стаття має дуже важливу хибу: вона розглядає процес СВУ ізольовано від загального політичного стану в цілому СРСР, а зокрема в Україні. Автор її переочив, що саме в той час Сталін, як кажуть, уже "вбився в пір'я" і розпочав наступ на всіх ділянках. Не згадує автор, що перед процесом СВУ відбувся так званий "Шахтинський процес", що 1929 рік був роком "суцільної колективізації" і т. д. Тому трохи наївно звучить вислів автора в кінці статті: "Хто знає. Коли б Єфремов на суді рішуче відкинув існування СВУ..."

Загал знає лише 45 підсудних членів СВУ. Більшість громадянства, навіть і не байдужого до політичних справ, не знала, що по СВУ заочно засуджено тисячі осіб. Я в рр. 1933-1936 на Білом.-Балтійському Каналі ім. Сталіна зустрічав

десятки таких осіб. На питання "За що сидиш" вони відповідали: "По СВУ". "Як по СВУ, твоєго ж прізвища не було навіть згадано на суді!" "Та не було, але Судтройкою засуджено тисячі таких, як я". "Не будь наївним і не обмежуй СВУ до 45 підсудних на самому процесі. І не питай у нас партійних квитків — це підпілля".

Ніхто з них не відмовлявся від приналежності до СВУ, хоч це були приватні розмови, то небезпеки жодної не було і люди в таких випадках говорили правду.

Та як би там не було, статтю К. Туркала з цінністю прочитає кожен і, ми певні в тому, що вона буде корисним матеріалом для дослідників історії нашої боротьби з російським окупантом.

У м. травні 1969 року минуло 40 років, як насунулася своїм початком чергова страшна катастрофа над Україною. Навесні 1929 року почалися арешти української молоді, а вліті — дорослих людей-українців, здебільшого активних діячів під час визвольної боротьби 1917-1920 років. Ці арешти закінчилися майже через рік, у 1930 році, прилюдним судовим процесом (9 березня — 20 квітня) над вибраними з числа арештованих сорок п'ятьма підсудними. Решту ареш-

тованих без жодного явного суду поліційна більшовицька влада позасилала до різних концтаборів, або на заслання до далеких поза Україною місцевостей. Числа тих поневолених без суду не можна визначити, але в кожному разі їх було, мабуть, кілька десятків тисяч, якщо не сотень.

Тим сорок п'ятьом підсудним, що їх виділено для показового суду, за винувальним висновком, закинуто було участь у контр-революційній організації Спілка Визволення України (СВУ). На чолі тієї організації московська більшовицька влада визначила колишнього заступника голови Центральної Ради, академіка Сергія Олександровича Єфремова. Разом із С. Єфремовим його помічниками в створенні СВУ поставлено В. М. Чехівського, колишнього прем'єра уряду УНР, А. В. Ніковського, колишнього короткий час на еміграції міністра чужоземних справ УНР, В. Ф. Дурдуківського, директора 1-шої Трудової Школи ім. Тараса Шевченка, Й. Ю. Гермайзе, колишнього члена Центральної Ради, проф. ІНО О. З. Гребенецького, учителя географії тієї сагої Трудової Школи, та письменницю Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську. Усіх було сім, але на суді чомусь фігурувала тільки шістка, що ніби поклала початок існуванню організації СВУ.

До числа 45-тих підсудних увіходили також дві особи із Спілки Української Молоді (СУМу) — М. Павлушков, як голова СУМу та його помічник Б. Матушевський. Решту підсудних не варто тут перераховувати, бо їх указувано вже багато разів у пресі.

У наслідок судового процесу всіх сорок п'ять осіб покарано суворою ізоляцією на термін від 3 до 10 років. Із тих, що їм дано 3 роки, дев'ятьом особам дано було умовно, і їх після суду випущено на волю. Так само випущено на волю

ще 3 особи, що їм замінено ізоляцію на три роки вільного вислання, тобто вони мусіли самі виїхати з України, куди хочуть. Ті, що дістали тоді не менше, як шість років, у наслідок пізнішого подвоювання та потроювання термінів, уже без жодного суду, так і загинули десь по в'язницях.

Усе це відбувалося сорок років тому, а українське суспільство ще й досі сушить собі голову над тим, чи справді була така організація, чи то її створили самі окупанти, щоб мати законну підставу знищити небезпечну їм верхівку української інтелігенції. І ось частина того нашого суспільства, особливо об'єднаного в тутешній еміграційній Спілці Визволення України, ніби твердо визнає, що така організація в 20-тих роках таки була. Ця частина суспільства складається здебільшого з молоді, яка найменшої уяви не має про те, що і як, та в яких обставинах, робилося за тих часів, коли в наслідок того суду так немилосердно знищено цвіт нашої інтелігенції. Тієї певности в існування такої організації, безперечно, молодь набула від старших, від свого дієвого й почесного проводу. І чому б їм не вірити; вони там були тоді, коли відбувалися ці події, отже очевидці, тимто й знають усе. Бож хто ліпше може знати, як сучасник? Проте, чи не спіткало б їх гірке розчарування, коли б вони довідалися, що їх щось не так інформують оті сучасники подій, їх провідники. А тоді мимоволі стане перед ними запитання, чому вони так інформують, чи з незнання, чи може якісь інші міркування керують ними. Бож справді, якщо такої організації не було, то їхні інформації, та ще й друковані, то вода на більшовицький млин. Такі інформації виправдують більшовиків, що вони мали рацію, і правильно повелися, що так жорстко покарали тих людей, бо кожна влада в державах пильнує, щоб її вороги не скинули. А перепроводили тоді більшовики справжно геноцидію, народовбивство, а коли взяти до того ж мало що не того самого часу (1932-3 р.) штучний голод, то це винищування живої субстанції нації.

Отож найліпше спробуймо проаналізувати той судовий процес СВУ в 1930 рр. Аналізу провадитимемо, поклавши перед собою офіційний, більшовицького таки видання, стенографічний звіт того судового процесу.

Може хтось зразу скаже: раз то більшовицький звіт, то йому нема чого вірити. А чейже могли б більшовики друкувати те, що проти їх таки йде, проти їхніх інтересів?

Треба сказати, що в офіційному звіті є невеличкі пропуски, але вони не мають суттєвого значення щодо самої справи СВУ. Ось хоч би таке. На суді Б. Матушевський, чимало молодший за М. Павлушкова, раптом заявив, що то він тільки винен, що то він організував СУМ, а Павлушков зовсім і не був причетний до цієї контрреволюційної організації. Тоді М. Павлушков собі заявив, що то не так, а якраз навпаки — Матушевський зовсім не брав участі, а приходив тільки, як гість. Ото й відбулося таке миле коротке сперечання між отими молодими хлопцями, що намагалися вибілити один одного перед судьями. Цієї сценки стенографічний звіт не подає.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ОПАЛОВА ФІРМА

FUTURE FUEL OIL LTD. & SERVICE STATION

945 BLOOR ST. WEST TORONTO, ONT.

24-ГОДИННА СОЛІДНА І ШКОРА ОБСЛУГА

Чищення і направка форнесів безплатна.

Скористайте з доброї нагоди і замовляйте

ОЛИВУ В НАС.

Наші телефони:

Телефон бюро: LE 6-3551

Уночі: RO 2-9494

Був ще один конфузний епізод. Один із обронців запитав Б. Матушевського, яку СУМ мав зброю для виконання терористичних актів. На це Матушевський відповів: "монтекристо". Цього також у стенографічному звіті нема, хоч ця відповідь була б таки проти більшовицьких закидів СУМові терору.

Не подано також у стенографічному звіті й найскандальнішого закритого засідання суду, на якому розбиралися зв'язки підсудних із чужоземними посольствами й розвідками. Цього також не подано, бо воно таки зовсім розшифрувало б справу.

Можливо, що й ще дещо малозначуще не подано в стенографічному звіті, але про саме судове слідство все подано так, як було.

Я особисто того стенографічного звіту не мав. Мав його в руках уже під час німців у Києві, позичивши на один, чи два дні. Тоді разом із стенографічним звітом мав у руках і окремою книжечкою видані, також офіційного радянського видання, останні слова підсудних на суді. Тільки в Америці, позичивши в іншого, чи не єдиного власника на цілу Америку, той стенографічний звіт, але вже без останніх слів підсудних, бо їх той власник не має, і перечитав я його від палітурки до палітурки. Перечитавши, я пережив удруге ту трагедію, що довелось пережити 1930 року. Але цікаво, а може це й нормально, пережив я цю трагедію відмінно від того, як то було 1930 року. Очевидно час і вік заважають у тому чимало. До того ж тоді був відмінний настрій; певне збудження й наелектризованість не давали змоги зосереджуватись на деталях. Впало в око й забирало увагу тільки головніше, сприймалося справу в цілому. А тепер, перечитуючи звіт, знайшов багато такого, що тоді проминуло повз увагу, хоч і яскраво згадався. Найперше я остаточно й твердо впевнився в тому, чому окупанти випустили тільки 1-ший том стенографічного звіту і на тому спинилися, не давши 2-го, а може й 3-тього тому, щоб подати цілий процес. Можна з певністю сказати, що знайшлася в них тоді якась розумніша голова і сказала, як тоді поширено говорилося: "Реб'ята, довольно; давайте для большей ясности лучше замньом ето дело", і перестали далі друкувати. То жакхливий і страшний документ проти влади. Розуміється, він не в меншій мірі непринадний і для нас, українців, але в аспекті державному то виразна компромітація найперше для влади. Коли б прочитали цей стенографічний звіт будьякі сумлінні правники, то не знаю, чи знайшовся б який із них, щоб не написав за старою слідчою формою: "Нет состава преступления".

Той перший том стенографічного звіту дуже короткий час був на книжковому ринку, і раптом його не стало. Зовсім неймовірно, щоб його за короткий час могли розкупити. У ньому вміщені тільки допити шістнадцятих підсудних, кінчаючи допитом лікаря Барбара. Аналіза того першого тому й дасть змогу читачам зрозуміти, чому воно так сталося, що не дано дальших томів, а цей так швидко зник із книжкового ринку.

Дальших томів стенографічного звіту нема,

тим то ми не маємо ще багатьох характеристичних допитів дальших підсудних, як ось особливо письменниці Л. М. Старицької-Черняхівської та В. М. Ганцова, а також і Й. Ю. Гермайзе. Треба зауважити, що проф. В. М. Ганцов єдиний із сорок п'ятьох підсудних до кінця передсудового слідства не визнав себе за члена СВУ. Таких не брали на суд, але його взяли тільки тому, що він якраз перед арештом повернувся з наукового закордонного відрядження, тобто був закордоном і мав стосунки з емігрантами. Нарешті, у стенографічному звіті ще нема й мого допиту. А я на суді, усупереч попередженням мого слідчого, таки наважився сказати, що я й усі інші підсудні понаписували в своїх передсудових свідченнях багато неправди. Так воно й сталося, як попереджав слідчий: мене через кілька місяців знову заарештували, і ось тоді вже, висловлюючись грубо, дали мені духу, про що я списав у своїй книжці "Тортури".

Із 27-ох підсудних Київської групи я був заарештований дев'ятим у порядку, а решту заарештовано вже після мене. Отже, можна сказати, я варився в цій справі від початку й до кінця.

Беручись аналізувати судовий процес за стенографічним звітом, щоб не дуже розбухла ця моя стаття, я візьму під увагу докладніше тільки допити академіка С. О. Єфремова й М. Павлушкова, як ніби голів, — першого СВУ, а другого — СУМу, а з інших братиму тільки найхарактеристичніше.

Але перед тим хочу попередити українське суспільство, і всіх, хто читатиме це, що коли доведеться мені подавати про ту чи іншу особу з підсудних, не своє, розуміється, а з стенографічного звіту, щось непривабливе, але що становить чистісіньку правду, то не матиму найменшого бажання чи навіть думки принизити ту особу. Ми всі, що сиділи на лаві підсудних, були нещасні, виморені дев'ятимісячним передсудовим слідством із повсякчасними допитами, часто без сну, моральними знущаннями, відповідно оброблені.

Тоді все залежало від фізичної конституції та сили духу тої чи іншої особи. Крім того, брак в'язничного за більшовицьких часів досвіду дуже багато заважив. Я навмисно зацікавився цим і довідався, що з київської групи підсудних раніше сиділи у в'язниці тільки двоє: я, іще в ЧК 1921 року, а В. М. Чехівський пізніше, коли ЧК щойно перетворено було на ГПУ. Тоді йому загрожувало вислання, і навіть почали були збирати гроші йому на дорогу, але тоді закінчилося щасливо. І сиділи ми з різних мотивів: В. Чехівський, як колишній прем'єр УНР, а я, як лектор Галицької Школи Червоних Старшин у Києві, де було "викрито" протирадянську змову...

Отож підсудні СВУ не були обізнані з метою роботи більшовицьких слідчих. А ця метода була така — її нероз спісувано в пресі, у статтях інших авторів. Більшовицький слідчий, коли починає вас допитувати, то ви можете скласти собі перше враження, що то не слідчий, а ваш найщиріший друг і приятель. Що, мабуть, ніхто не побажає вам ліпшого добра, як він. Він починає вас запевняти, що радянська влада зовсім не

має наміру нищити чи навіть суворо карати людей, бо люди владі потрібні, особливо науковці чи взагалі освічені люди; без них держава не може розвиватися. Радянська влада суворо карає тільки зайких, упертих ворогів. Вона хоче тільки, щоб контрреволюціонер визнав свої помилки до кінця, нічого не втаїв із своєї контрреволюційної діяльності, склав свою політичну зброю, покався щиро, а тоді завтра йде на своє старе місце працювати. А він, слідчий, додасть усього старання, щоб це сталося якнайшвидше.

Такі запевнення в різних формах із усілякими облесливими приправами повторюються на кожному допиті. На недосвідчену людину психологічно це дуже впливає, гіпнотизує; людина починає вірити в це й у неї розв'язується язик.

І тільки коли слідчий переконується, що його підслідний щось не дуже піддається його облесливості, тоді він із лиса перетворюється на хижого вовка й починає лютувати, лає, загрожує згноїти, — хоч не виключене, що в дальших допитах він знову для спроби може надягнути лисичий одяг.

Я виразно бачив на підсудних СБУ, що на початку суду переважна більшість, а згодом деякі до кінця суду твердо були переконані, що кара буде дуже маленька і що незабаром вони таки будуть вільні й працюватимуть на своїх попередніх місцях. Мені яскраво стоять у пам'яті слова В. М. Чехівського в останньому слові підсудного, приблизно такого змісту: "Я прошу суд, і хочу бути певним у цьому, дати мені змогу дальшою моєю працею спокутувати мою провину". А хіба треба ліпшого доказу на оту загипнотизованість від слідчих, як моя розмова з лікарем, професором медінституту В. В. Удовенком у перерві суду після того, як я сказав, що я й інші підсудні понаписували багато неправди в свідченнях на передсудовому слідстві. Побачивши мене, Удовенко підійшов, ухопився руками за голову і з розпачем промовив: "Костю Тимофійовичу (ми перед процесом приятелювали), що ви нарobili; та ви ж закопали себе на віки". На це я сказав: "А ви, Володимире Васильовичу, думаете, що поглядять по головці за те, що ви збиралися, лікуючи, заганяти на той світ комуністів, як ви понаписували в передсудових свідченнях". "Ви не розумієте настанови цього процесу" — вигукнув він іще. — "Коли ви добре розумієте ту настанову, то далєбі нам ні про що більше говорити, бо кінець суду я інакше собі уявляю", — закінчив я нашу розмову.

І ось ця людина у вирок почула: "8 років суворої ізоляції" (найбільша кара була тоді 10 років). В. В. Удовенка після суду ніхто, ніде й ніколи не бачив уже.

Підсудні лікарі (а їх було 5) в наслідок залякань слідчого перестаралися й написали в своїх свідченнях на передсудовому слідстві, що в них була неписана ухвала, коли хто з них лікуватиме комуністів, то щоб, усупереч лікарській етиці, непомітним способом спроваджувати їх на той світ. Вони були переконані, — що більше понаписують своїх контрреволюційних вчинків, а потім покаються, то й вийдуть на волю. А ті вчин-

ки безперечно підказував їм сам слідчий і умовляв написати про них у свідченнях, бо це ж, мовляв, так натурально виглядає в борців проти комуністичної влади. І вони понаписували. Але тільки подумати, який вийшов абсурд. Із усіх п'яťох лікарів терапевт, що справді лікував людей, був тільки один — Барбар, а решта були лікарі санітарії й гігієни, а Черняхівський — гістолог — усі професори медінституту й медичної практики зовсім не провадили.

Отож переважна більшість підсудних із 45 осіб писала свої свідчення з допомогою слідчих, а пізніше на суді вже ніби примушена була тримати ту саму лінію, що її визначили вони в своїх писаннях-свідченнях. І ось на суді часто траплялося таке, що підсудний забув, що він написав раніше. Коли б то він писав тільки правду, то легше було б запам'ятати, а коли дещо писалось на бажання слідчого, то й призабулося, і тоді прокуророві чи оборонцеві доводилося нагадувати підсудному й читати витяги з його писаних свідчень.

Так ось почну я з допиту М. Павлушкова, а не Єфремова, але не тому, що він характеристичніший і може кинути якийсь особливе світло щодо самої організації, а тому, що на фоні написаних його свідчень яскравіше можна буде бачити, яке тяжке становище було на суді С. О. Єфремова. А треба до того сказати, що писані свідчення М. Павлушкова становили три томи — близько тисячі, а може й понад тисячу сторінок. Аналізуючи допит Павлушкова, доведеться переплітати розповідь уже з Єфремовим, бо під час допиту Павлушкова прокурор чи оборонець мусів давати запитання і Єфремову.

Допит Павлушкова почався без його вступного слова, як це було в деяких інших підсудних, а зразу він мусів відповідати на запитання прокурора Михайлика — перше, як організувався СУМ? Тоді М. Павлушков зразу взяв курс на наголошування войовничості Спілки Української Молоді, щоб показати себе якнайзапеклішого контрреволюціонера, а від такого старту, щоб пізніше виразнішим контрастом прозвучало його каяття в тих "страшних гріхах, содіяних проти радянської влади".

За його словами організація СУМу почалася ніби ще з Трудової Школи від організації шкільної молоді ТЕЗу — Товариства Єднання й Згоди. Це Т-во в школі було легальне, про нього всі знали й вважали за дуже позитивне явище. Воно складалося з окремих гуртків учнів під керівництвом педагогів, що провадили відповідні семінари. А вже на суді СБУ той ТЕЗ зроблено контрреволюційною організацією, як перший ступінь СУМу, а тих ідейних працівників-педагогів страшними контрреволюціонерами, тим більше, як побачимо далі, сам Павлушков дав їм щодо цього "добру" характеристику.

Не поцікавившись тим, як далі розвивався СУМ, прокурор Михайлик зразу запитав: "Розкажіть суду, в чому полягала в основному тактика СУМу, а саме, які його шляхи роботи, чи, власне, методи роботи?"

(Далі на стор. 28-ій)

(Продовження із стор. 11-ої)

— Огі морделі я маю терпіти у своїх кімнатах?
— О, маманею ти будеш задоволена, вона так смачно готує!..

— Хал А шкілет куди піде?

— Не шкілет а гаманець. Він нам знадобиться...

Так ось до якого лиха довела мене дружина. Ось що накоїла вона на мою голову. Сидимо тепер з нею і думаємо: чи зараз тікати з квартири, чи зачекати трохи?

Ох, ох, ох!

Херсон

(“Україна”, ч. 38, 1967)

ЧИ ВИ ВИСЛАЛИ СВОЮ АДРЕСУ ДО ДЕПАРТАМЕНТУ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ ТА ІМІГРАЦІЇ?

(Канадська Сцена) — На початку цього року, мала група новоприбулих імігрантів була вибрана, щоб допомогти Департаментові Людських Ресурсів та Іміграції в дуже важливій студії.

Імігранти, яких щиро вітано з приїздом до Канади і вручено їм спеціальні календарі з листом Аллена МекЕлена, міністра Людських Ресурсів та Іміграції, забезпечать інформації для Продовжної Студії, яку запроєктовано з метою проблеми і клопоту, що з ними зустрічаються новоприбулі в перших кількох роках свого перебування в країні. Наміром уряду є перевірити велику кількість поглядів і плянів, на яких базовано як минулу, так і теперішню політику і проєкти департаменту іміграції.

Поміж листки місяців спеціального календаря вкладено певну кількість адресових карток, які імігрант зможе використати, повідомляючи департамент про свою сталу адресу чи її зміну. До тієї вибраної групи будуть вислані запитники, які забезпечать Департамент Людських Ресурсів та Іміграції важливими інформаціями про прогрес досягнень при застосуванні удосконаленої обслуги новоприбулих імігрантів.

Тому необхідно, щоб імігранти інформували Оттаву про свої канадські адреси. Приймаючи участь у студії, вони допомагатимуть не тільки собі, але й майбутнім громадянам Канади.

Р О З Ш У К

Параскевія Герасимівна Кисіль розшукує брата Василя Герасимовича ДМИТРИКА. Його самого, або того, хто щось знає про нього, прошу написати на адресу:

Mrs. P. KISIL
58 Eastbourne Cres.
Toronto 14, Ont., Canada

Замовте собі нову книжку поезій:

ВІРА ВОРСКЛО

“ЛИСТИ БЕЗ АДРЕСИ”

Збірка має 68 сторінок. Замовляти на адресу:

Ціна \$2.00

Mrs. A. TRYRICH

176 Albany Ave., Toronto 179, Ont., Canada

Павлушков: “З самого початку гадалося, що СУМ засновується в критичний момент життя радянської країни. Її засновано було 25 року влітку. Тоді, як я не помиляюся, здається, виникли якісь труднощі з нашою сусідкою, з Польщею. Ми сподівались, що виникне ускладнення з цією державою, повстане війна, а в зв'язку з цим виникне, прокинеться народній рух, який і зможе допомогти здійснити нашу мрію про відродження української народньої республіки УНР. У такий момент заснувався СУМ.

У статуті організації було сказано, що організація являється бойовою. Отже, її робота може провадитися у внутрішньому навчанні на майбутнє. В разі виникне повстання, чи війна в момент повалення радєлади, захоплення влади, СУМ мав виступити, як бойова одиниця. В нормальній роботі члени її повинні були провадити агітаційно-пропагандистську роботу, поширювати відповідну літературу. І, нарешті, найголовніший був момент, найгостріший (треба сказати — на словах, до діла не дійшло), — це терор”.

Далі, на запитання “Які пляни були про повстання?”, Павлушков розповів про різні проєкти, що їх ніби обмірковували на засіданнях СУМу. То ніби СУМ мав становити собою якусь військову одиницю — сотню, або батальйон; то влілятися в регулярне військо, як політкоми, або керівники окремих його частин; то мав зформувати по високим школах окремі бойові загони й стати на їх чолі, як командири й політкоми тощо.

Але прокурора Михайлика більше цікавила не сама робота СУМу, а роль в тій роботі старших керівників, так би мовити ідеологів утворення СУМу — Єфремова й Дурдуківського. І Павлушков ствердив, що загальні настанови давали саме вони. Павлушков навіть заявив, що С. О. Єфремов затвердив пункт про терор. Пізніше, коли допитували Єфремова, то він рішуче запевнив слова Павлушкова про терор.

Хоч Павлушкова допитували довго, і його допит займає чимало місця в “Стенографічному звіті”, але ось на цьому про діяльність самого СУМу й закінчено, якщо не брати до уваги проклямацій, що їх сумівці, як розповів на суді Павлушков, розкидали в Софіївському Соборі після зауальованої панахиди по Петлюрі. Зразка тієї проклямації ніхто не бачив, і її не було на суді, як речевого доказу.

Далі допит Павлушкова торкався вже того, що не належало до діяльності самого СУМу. Виявилось, що в своїх передсудових свідченнях Павлушков написав чимало про колишню організацію БУД (“Братство Української Державности”), написав негативні характеристики колишнім педагогам трудової школи ім. Шевченка, як ось Й. Ю. Гермайзе, і чомусь В. М. Ганцову, а також чимало часу забрали міркування, щоб то було з Україною, коли б здійснилися наміри СУМу, і, нарешті, каяття Павлушкова.

Ратнер (оборонець Єфремова. К. Т.): "Скажіть, Павлушков, від кого ви чули про БУД та його роботу?"

Павлушков: "Від Сергія Олександровича Єфремова".

Ратнер: "Коли це саме було?"

Павлушков: "Уперше я зустрівся з діяльністю БУДу, з фактом його існування 21, здається, чи 22 року, під час засідання, яке відбулося в приміщенні Сергія Олександровича Єфремова в справі утворення автокефальної церкви".

Ратнер: "Ви також були присутні на тому засіданні?"

Павлушков: "На самому засіданні не був присутній. Я знав, що відбувається. Потім я звернувся з запитанням до Сергія Олександровича Єфремова, що так було".

Ратнер: "І про все, що ви вчора зізнавали суду, ви дізнались, розмовляючи з Єфремовим?... Про БУД та його роботу?"

Павлушков: "Так. Пригадую".

Ратнер: "Тільки з розмов із Сергієм Олександровичем Єфремовим?"

Павлушков: "Тільки".

Ратнер: "У період БУДу, коли готувався рейд Тютюнника, скільки років вам тоді було?"

Павлушков: "Було 19 років чи 18".

Ратнер: "Про рейд Тютюнника вам також докладно розказував усе Сергій Олександрович Єфремов?"

Павлушков: "Що докладно? Те, що подавав, те говорилося".

Ратнер: "Отже, все ви знаєте тільки зі слів Сергія Олександровича Єфремова, і він вам про все це розказував?"

Павлушков: "Про це говорили".

Ратнер: "Далі, скажіть, будь ласка, про ті листи, що ви вчора докладали суду. Зміст цих листів ви відкіля знали?"

Павлушков: "Частина у чув з переказу, а частину їх бачив".

Ратнер: "А хто вам показував ці листи?"

Павлушков: "Сам Сергій Олександрович Єфремов".

Ратнер: "Хто вам переказував?"

Павлушков: "Сергій Олександрович Єфремов, — тільки він".

Ратнер: "Тільки він? Дозвольте запитати Сергія Олександровича Єфремова".

Голова (Суду. К. Т.): "Прошу".

Ратнер: "Скажіть, будь ласка, підсудний Єфремов, ви чули, що відповів на три мої запитання підсудний Павлушков. Це було так?"

Єфремов: "Ні, так не було. Про БУД я йому нічого не казав. Це була організація строго законспірована й тоді з малолітнім хлопцем я не міг так говорити. А щодо листів, то це також було законспіровано і я ніколи не розповідав про це".

Ратнер: "Відкіля ж він знає?"

Єфремов: "Не знаю".

Ця частина допиту, на мою думку, і не потребує жодних коментарів. Можу тільки нагадати те, що сказав колись С. О. Єфремов, будучи ще на волі, а Павлушков — в арешті: "Боюся, що ті

молодики там багато говоритимуть, а треба було б більше мовчати". А в цілому знати, як уже на передсудовому слідстві спрепаровано справу ще перед тим, як заарештовано С. О. Єфремова.

Тепер, поминаючи недобрі характеристики Іпавлушкова, ліпше послухаємо про самий СУМ у передсудових свідченнях самого Павлушкова, а потім про наслідки його характеристик.

Гродзінський (оборонець Й. Ю. Гермайзе. К. Т.): "Скажіть категорично, з ким ви розмовляли, засновуючи СУМ?"

Павлушков: "З поміж старших громадян?"

Гродзінський: "Так".

Павлушков: "Серед них я можу назвати тільки Єфремова і Дурдуківського. Я назву тільки одну таку давнішу розмову... Мені пригадується, що тоді навіть заявили цю назву, просто утворити спілку української молоді. Вона так проскочила походом, не затримувала на собі іншої уваги. І на тих зборах був Йосип Юрійович Гермайзе".

Далі оборонець Гродзінський зробив воїстину нове відкриття, прочитавши одне місце із свідчень Павлушкова. А на нього прокуратура в своїх допитах не звернула уваги, бо то не пасувало з її настановою.

Гродзінський: "Нагадую вам відносно СУМу й вашої діяльності, на стор. 204 ви пишете: "Повинен я також заявити, що ніякої наради або розмов з приводу заснування СУМ, окремої наради по настановленню я не знаю і одної. Все провадилося виключно між нами трьома — мною, Дурдуківським і Єфремовим, без жодних свідків". Ви це стверджуєте?"

Павлушков: "Так".

Що прокуратура цього не вчитала, то не дивно, але можна дивуватися, що слідчий свого часу залишив таке місце в зізнаннях Павлушкова. А Гродзінський, прочитавши це, вирішив, що більше нічого про це розводитися й перейшов до іншого.

Гродзінський: "Ви казали, відповідаючи на запитання винувача, що Гермайзе увіходив, як тактовний зміновіходець. Я вам нагадаю. Ви казали, що Гермайзе один з найактивніших членів БУДу і СВУ. Вчора ви казали, — стенограми я, на жаль, не бачив, але в мене ця фраза записана, відповідаючи на запитання про позицію Гермайзе: "Як члена центра СВУ, я його не знаю".

Павлушков: "Не знаю його діяльності".

Гродзінський: "Пригадайте. Ви відповідали, що не знаєте його і характеризували зі слів Дурдуківського та Єфремова".

Павлушков: "Так, характеризував, як чув".

Гродзінський: "Дозвольте запитання Єфремову Сергію Олександровичу".

Голова: "Прошу".

Гродзінський: "Я хочу вас запитати, підсудний Єфремов, чи характеризували ви підсудному Павлушкову підсудного Гермайзе, яку саме давали характеристику і в яких обставинах?"

Єфремов: "Наскільки пригадую, не давав".

Гродзінський: "У мене запитань нема".

Павлушков: "Я маю тоді відповіді".

Голова: "Прошу".

Павлушков: "Такі характеристики були. Може вони в моєму сприйманні набули різних, конкретніших форм, може однообразніших, проте зміст був такий, як у мене подано".

Гродзінський: "Дозвольте запитання Єфремову Сергію Олександровичу".

Голова: "Прошу".

Гродзінський: "Може тепер, коли нагадав підсудний Павлушков, ви, підсудний Єфремов, пригадаєте".

Єфремов: "Спеціальних характеристик не давав".

Гродзінський: "Більше запитань не маю".

Дуже довго провадив допит Павлушкова Панаас Любченко. То був ніби громадський прокурор, але як секретар ЦК КП(б)У Любченко фак-

тично був такий самий державний прокурор, як і Михайлик. Любченко допитував Павлушкова із властивою йому садистичністю, глузливо. А в цілому його допиті про саму діяльність СУМу чи СВУ зовсім не було мови, а тільки про те, що могло б статися з Україною, коли б здійснилися наміри СВУ й СУМу, а найбільше кепкування з провідників і ідеологів тих організацій. Любченко дуже смакував негативну характеристику Гермайзе, що її написав Павлушков.

У кількох місцях допиту Любченко вдавався до провокаційних засобів, нечуваних досі по судах. Він кілька разів приписував Павлушкову зізнання, зроблені вже на суді, а їх не було. Приміром,

Любченко: "Вчора, відповідаючи мені на запитання, зв'язані з програмою СВУ і СУМу, ви заявили, що раніш недобачали, куди веде ця програма, і що це ви з'ясували собі цілком тільки тут. З цього я роблю висновок, що у вас сталася деяка переоцінка вашої минулої роботи — так?"

Це була Любченкова вигадка, бо в зізнаннях Павлушкова на суді напередодні того не було. Можливо, і це найімовірніше, що Любченко взяв це із писаних свідчень Павлушкова. Але Любченко для більшої ефективності навмисне саме в такій формі поставив запитання (бо хто ж буде перевіряти, чи справді "вчора" Павлушков так "заявив"), щоб із більшою яскравістю підкреслити здатність радянського суду ставити на коліна політичного борця. Але й сам Павлушков не заперечив цього, а ствердив:

Павлушков: "Так. Я маю сказати, що дійсно на протязі цих місяців, проведених насамоті, будучи абсолютно ізольованим од усяких впливів, я дійсно багато чого передумав, переглянув роботу минулих років, думки минулих років і дійсно їх переоцінив. У цьому випадкові я маю спростувати, принаймні на своєму особистому прикладі те, що сказав один із моїх попередників. (А це сказав С. О. Єфремов, К. Т.), що бурівські мури не впливають на зміну світогляду, — я думаю, що впливають".

Любченко: "Отже, ви переконались, що в нас дійсно не тюрма, а будинок перевиховання?"

Павлушков: "Фактично так".

Задоволений такою відповіддю, Любченко, уже почувачи "перемогу", і бувши певнішим у належних відповідях своєї жертви, знову повернувся на Шевченківську Школу, що її очолював В. Ф. Дурдуківський, а педагогами її були багато з тих, що сидять на лаві підсудних. Він, очевидно, мав на меті ще ефективніше привселюдно показати безгрунтовність і безпідставність роботи в тому "націоналістичному гнізді контрреволюції" та "минулої контрреволюційності" самого Павлушкова. Покопавшись трохи в цьому та повболівавши над долею робітників і селян, коли б за бажанням СВУ знову настала УНР, Любченко так закінчив допит Павлушкова.

Любченко: "Коли б стисло формулювати, то виходить, що за "національно-українською романтикою", яку створили історики й педагоги 1-ої трудшколи, романтики, що ґрунтувалася на XVII і XVIII столітті і переносилась на молодь

Василь Бойчук на радного

На наш сором, ми ще й досі не маємо українця в міській раді м. Торонта. Василь Бойчук має намір позбавити нас цього сорому — він кандидує у виборчій окрузі ч. 1 ("Гайпарк — Свансі") на альдермена (радного).

В. Бойчук — відомий українцем громадський діяч. Особливі його заслуги в організації спорту. Це з його ініціативи 21 рік

тому постало спортове т-во "Україна", яке він очолював довгі роки, а тепер є почесним головою його.

В. Бойчук — людина толерантна, витримана, чесна, розумна.

Це наш радний!

Поможіть йому у виборах!

У НАШОМУ ВИДАВНИЦТВІ ВИЙШОВ
НОВИЙ РОМАН

ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

"СОБОР"

Видруковано цей роман на доброму папері, книжка не клеєна, а шита нитками, двокольорова обкладинка Петра Магденка, 240 сторінок друку.

Ціна: \$3.25 за примірник разом з пересилкою.

Замовляти в "Нових Днях".

у радянських умовах, — стояло по суті соціальне поневолення українського народу, поневолення національне й економічне.

Павлушков: "Так".

Любченко: "Ви кажете, що це ви собі усвідомили?"

Павлушков: "Цілком".

Любченко: "Не в меншій мірі, як ватажки СБУ, що проходили на цій трибуні?... Може, навіть, більше?"

Павлушков: "Бачите, порівняти так не можна. Мені здається, що я сам собі ясно це усвідомив".

І ось упродовж мало не цілоденного Любченкового допиту ні слова про конкретну роботу організації, а тільки ось такі садистичні Любченкові кпини тривали ще довший час. Ось ще тільки деякі з них:

Любченко: "Сьогодні ви вже українському на-

родові ніяких бльоків і ніяких спілок із магнатами сусідніх капіталістичних країн не радите?"

Павлушков: "Не порадив би".

Любченко: "Чи не вважаєте ви, що тих, які створюють національну романтику й за нею ховають такі практичні програми, треба заплямувати?"

Павлушков: "Історія цього процесу нас вже заплямувала".

Любченко: "...я роблю правильний висновок, що серед молодих кадрів, які виходять із робітників і трудящих селян і ідуть до ВИШів, не можна найти охотників до реставрації капіталізму на Україні, — не знайшлось таких?"

Павлушков: "Таких не знайшлось, хоча ми їх і шукали".

Далі буде.

ГРОМАДСЬКА ХРОНІКА

ВИЯВ ЛЮБОВИ І ПОШАНИ

Поперше, признаюсь, що я не люблю ювілеїв і не дуже охоче на них ходжу. Мені краще піти на похорон, як на юлей. Та коли пані Ліза Зверховська, мати однієї бандуристки з одумівського ансамблю бандуристів ім. Гната Хоткевича, потелефонувала до мене, що в неділю 19-го жовтня одумівці та їх батьки влаштовують Валі Родак вечерю, щоб подякувати за її працю з дітьми (жерівництво хором "Молода Україна" і ансамблем бандуристів ім. Гната Хоткевича), — то я відповів, що обов'язково прийду.

Валя Родак — скромна, молодда жінка. Одумівка. Пробувала колись бути "юною одумівкою", але Юний ОДУМ тоді не зміг розвинути через брак кадрів виховників, а коли він, врешті, створився, то вона стала першою виховницею в одному дівчачому гуртку, що звався "Волошки". Бувши великою любителькою пісні й музики взагалі, Валя із своїми дівчатками здебільшого співала. Коли діти попідростали і їм уже був час переходити в ОДУМ, тоді й виникла ідея створити одумівський хор. Створили. Хор розвивається, при хорі створено ансамбль бандуристів (тепер понад 20 бандур) і тепер хор налічує кругло 110 юних співаків.

Ніби добре. Бо 110 дітей не волочиться на вулицях і не мліють

коло апаратів телебачення; по-друге, вони в своєму оточенні вживають української мови, по-третє, розбудовують українську молодецьку організацію; по-четверте, вони розвивають свій музичний смак, взагалі підвищують свій культурний рівень.

Чи діти й молодь це належно цінують? Мабуть, не всі. Але батьки прекрасно це розуміють, як допомагає їм Валя Родак у вихованні їх дітей. Та справа в тім, що Валя має чоловіка, (всіми шанований інженер Петро Родак, відомий одумівський діяч, а тепер ще й голова катедральної громади св. Володимира, в одній із великих заль якої вшановували його скромну й не дуже то помітну дружину), і двоє своїх дітей — Тарасика 6 літ, Оксанку — 3 роки. І от Валя, часто-густо, за рахунок своїх дітей, яких їй помагають доглядати свекруха або мати, працює з чужими дітьми.

Це все дуже враховують батьки одумівців і от вони порадились, утворили комітет на чолі з Лізою Зверховською і влаштували цю вечерю. Від Валі, звичайно, все це затаїли, бо більше всього, що вона не прийшла б на цей вечір. Її навіть обдурили: ще в суботу її просили повідомити хористів, що один одумівець дістав копію звукозапису літературного вечора Івана Драча і Дмитра Павличка в "Козу-

бі" і що він повторить цей вечір для одумівців, які на вечорі не були. Валя, звичайно, повідомила про це хористів і додала: "Хто цікавиться справжньою поезією, то раджу піти на цей вечір". Хористи посміхнулися тільки...

Прийшла й Воля з чоловіком. Але трохи запізно. Коли вони увійшли в залю, у якій сиділо яких 250-300 осіб, а коло сцени стояв її ж хор, який зразу ж заспівав "Многії літа", то Валя зніяковіла. Повели її за стіл. Поклали перед нею велику китицю троянд і т. д.

Проводив вечором інж. В. Корженівський (голова філії ОДУ-Му), привітала її від хору Оля Огоновська, від ансамблю бандуристів Віктор Духнай. о. митр. прот. Дмитро Фотій благословив вечерю. Відбувся й концерт одумівських мистецьких сил. Тут треба відзначити дівочий ансамбль, яким замість Валі, керувала її помічниця Н. Цибенко, що чудово (справді таки чудово — з великим відчуттям змісту, з винятковою ніжністю) виконав "Вербиченьку" (муз. Пархоменка). Також треба відзначити дуже приємний сольоспів одумівки Ганнусі Черняк.

Для Валі це було так несподівано, що вона майже цілий вечір проплакала. Це добре, бо сльози, як відомо, очищають очі і вони більшають і крапають. І душа теж.

Ювілеї й почесні всякі людей псують. Здебільшого люди по ювілеях умирають: або фізично, бо вони вже старі, або духово,

розуміння щодо ідеології, соціально-економічної та політичної філософії, то принаймні вже існує згода — "консенсус" — в найосновнішому питанні: Усі ми — лише українці, незалежно від наших особистих переконань у будь-якій галузі. І всі ми визнаємо девіз Івана Котляревського:

*Де общєє добро в упадку,
забудь отця, забудь і матку —
лети повинність ісправлять...*

Епічне закінчення.

Коротко сказавши, "поїзд з Московщини" натрапив на свій "дев'ятий вал" — на опір живих українців. Так, правда: його численні колеса, порушені центральним двигуном, ще обертаються зі злісною швидкістю; час від часу вони розтинають живі частини українського національного організму надвоє й начетверо... Але передні колеса локомотиви вже крутяться в по-

вітрі — вони зависли над кручею. І це лише питання часу, коли весь поїзд великодержавного шовінізму шугне у хвилі широкого та дужого Дніпра.

Бо навіть у нашу атомну епоху нема такої потужної машини, яка б могла, не зустрічаючи опору, гладко пройти наскрізь барикаду з мільйонів гідних людських сердець — українців, що вірять у співдружність усіх націй та окремих людей, але які водночас знають, що

*...Батьківщина
в кожного своя.*

Усвідомлення цієї правди українцями обабіч незримого "залізничного насипу", що досі розділяв їх на "дві ворогуючі нації", вже не тільки поетична баляда, це — жива дійсність сучасної України.

Монтреал, 25 жовтня 1969

Кость ТУРКАЛО

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

(Продовження з попереднього числа)

Любченко: "Останнє запитання. Значить, ви, аналізуючи тепер попередню вашу діяльність і цей процес, що тут проходить, вважаєте, що історія вас засудила?"

Павлушков: "Так. Історія нас засудила, ми замрунували свій час, бо не туди йшли".

Любченко: "І діяли проти?"

Павлушков: "Проти інтересів цієї країни, що її інтереси були для нас понад усе".

На цьому Любченко із задоволеною посмішкою й закінчив допит Павлушкова. Не зайво буде тут таки зауважити, що через сім років той самий Любченко Панас, відчувши виразно такі самі кпини на собі від московських можновладців, і збагнувши, що вони на його власній шкурі можуть відбитися так само трагічно, як його кпини на долі Павлушкова, передбачливо 30 серпня 1937 року сам пустив собі кулю в лоб, застрівши перед тим свою дружину, жінку жидівського роду, але не меншу садистку, як він сам.

І ще таке. Колись у мюнхенському "Українському Самостійнику" було надруковано, що крім С. О. Єфремова, тільки Павлушков "так гостро виступав проти московсько-комуністичного окупанта в своєму словесному дуелі з прокурором Любченком". Тепер ми бачимо ту "гостроту". Та ж він і не міг інакше виступати після написаних тисячі сторінок своїх зізнань, та ще до того після тієї облудної певности, що окутала мало не всіх підсудних, що вони після "щирого" каяття підуть на свої старі місця працювати.

Закінчив допит Павлушкова член суду Соколянський. Але то був знову таки не допит у справі самої організації, а тільки заклик до каяття. Соколянський, констатувавши, що Павлушков

іще в своїх писаннях-зізнаннях, і пізніше в попередніх допитах на суді визнав свою діяльність за контрреволюційну й каявся, то в такому дусі й зформулював запитання.

Соколянський: "Скажіть, коли ви змінили погляд на свою діяльність?"

Павлушков: "Власне, різкої межі такої визначити я не можу. Певні вагання виникли в мене ще на волі, в період 27-28 р. Тоді, придивляючись до життя, лишаючись сам із собою, я з моїм найближчим товаришем — Матушевським не могли не бачити тенденційности й брехливости тих чуток, тих поглядів, дрібязковости наших плянів, наших мрій, — не могли не бачити розвитку національно-культурного будівництва на Україні, — не могли не бачити, що відрив від радянського Союзу України неминуче кине її під вплив капіталістичних країн Заходу, що перетворить її на колонію. Усе це для нас було ясно. Перед нами поставали тоді ще питання про те, що нам слід відмовитись від своєї діяльності старої і цілком чесно й відверто перейти на радянські рейки. Цього, однак, ми не робили. Нас затримували старі наші зв'язки, старі наші прихильності. Ми боялися стати за зрадників, ми боялися зрадництва, і тому ми цілком свідомо відкидали від себе ці вагання і йшли далі своїм шляхом, чинили й далі свій злочин.

Тепер, сидючи вже 11 місяців ізольованим від усього світу, я не міг не замислитись над своїм минулим. Я його переглянув детально день за днем, рік за роком, учинок за вчинком і дійшов до того висновку, що крім засудження, крім ганьби, вся моя й моїх товаришів по організації діяльність нічого не варта, ні на що більше не здобулась і не заслуговувала. Тепер, кінчаючи, я му-

шу сказати, що дійсно визнаю свою провину, засуджую своє минуле і бажав би, щоб ці мої слова, досвід процесу СВУ, і СУМ у тому числі, врахували тисячі, може менше, мабуть, сотні юнаків і молоді, молоді не пролетарської, а тієї молоді, що подібно до нас СУМівців, могла б опинитись у нашому становищі, могла б стати на той самий хибний шлях і врешті докотитись так само до цієї лави”.

Соколянський: "Отже, ви відверто, гостро, цілком щиро засуджуєте всю вашу минулу діяльність?"

Павлушков: "Так".

І Павлушкову запропоновано сісти на своє місце.

**

С. О. Єфремова допитувано щось із два з половиною дні. У ньому годі було пізнати колишнього мужнього й твердого Сергія Олександровича, якого я знав іще з моїх студентських років, коли 1912 чи 1913 року познайомився з ним, іще молодим, у редакції газети "Рада". І відтоді кілька разів доля зводила мене з ним у роботі, особливо останніми роками перед арештом. З усього його вигляду було знати, що він переживає страшну внутрішню трагедію. Іще будучи на волі, він передчував, що насувається якась незнана, але страшна біда. Яюсь, як каже д-р Полонська-Василенко, коли вже був в арешті М. Павлушков. С. О. Єфремов сказав: "Готується піраміда, а на її вершечку буду я". Так воно й сталося.

Тепер, ставши на катедрі перед судом нечестивих, йому з великим напруженням довелося тільки зглажувати те, що вже було спрепароване й приготоване без нього в стінах ГПУ, а йому на передсудовому слідстві в писаних зізнаннях довелося добровільно-примусово ствердити. І не дивно, що він у своїх зізнаннях на суді на кожному кроці вживає слово "здається". Ні про що він твердо не зазначає, а тільки зі словом "здається". Він відповідав таким зів'ялим, тихим голосом, що голова суду багато разів зауважував, щоб він голосніше говорив, бо нічого не чути. Так само й прокурор Михайлик звертався до нього з вимогою говорити голосніше, бо він не чує.

На деякі запитання С. О. Єфремов відповідав широко й довго, тим то, заощаджуючи час і місце, подаватиму тільки головніше витягами, а таке, що заслуговує на особливу увагу, підкреслюватиму. До того ж, можливо, іноді доведеться переривати розповідь Єфремова, щоб пояснити те, що може бути неясне й незрозуміле читачеві.

Допит почався такими словами Єфремова: "Я готовий давати свої свідчення в тих формах і в тому обсязі, в яких буде бажано вислухати суду, але справа остільки складна, що викласти її в стислому оповіданні мені буде важко; я вважав би за бажане, щоб суд мені задавав питання".

Михайлик: "Як була заснована Спілка Визволення України?"

Єфремов: "Коли Товариство чи Братство Української Державности власне вже розпалося, то у мене, і у людей, які стояли близько коло мене, склалося таке питання, чи треба цілком складати

зброю в змісті боротьби за незалежну Україну, чи боротьба може бути. І от тут виникло питання про те, що може бути боротьба, хоч і не в тих формах, яка була до цього часу, а в формі такої організації, яка б мала на меті *принаймні підготовити кадри для майбутньої боротьби за Україну*... І у мене тоді виникла думка, щоби декого з емігрантів перетягти на Україну і поновити цю боротьбу з радянською владою".

І ось ніби перетягли Ніковського. А сам Ніковський у дальшому допиті сказав, що він повернувся в Україну за власним почином 1924 року.

"Протягом 1924 і 1925 йшли такі підготовчі кроки на заснування нової організації... Це заснування мало відбутися приблизно в 1926 році. Було зроблено деякі заходи закордоном, були наради і тут. Власно, гаслом, щоб приступити до діла, було вбивство Петлюри..." "Ніковський, приїхавши на Україну, привіз звістку про те, що закордонна еміграція утворює організацію визволення і вважає, що й на Україні мусить бути заснована організація, яка б взяла на себе цю справу. До приїзду Ніковського там була нарада".

Михайлик: "Де саме?"

Єфремов: "В Берліні, здається, з участю, наскільки пригадую, Петлюри, Лотоцького, Шульгіна, Дорошенка, і було визнано, що Ніковський, ідучи сюди, мусить висказати думку закордонних товаришів. Він, приїхавши, розказав нам про це, і ми почали підготовчу роботу, підготовчі заходи, щоб заміри перенести до дійсності. Здається мені, що я тоді одержав листа, де мене повідомляли про те, що відбулася така нарада, здається мені в Празі, з участю Петлюри і головних керівників еміграції (Михайлик: А. са-

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ОПАЛОВА ФІРМА

FUTURE FUEL OIL LTD. & SERVICE STATION

945 BLOOR ST. WEST TORONTO, ONT.

24-ГОДИННА СОЛІДНА І ШКОРА ОБСЛУГА

Чищення і направка форнесів безплатна.

Скористайте з доброї нагоди і замовляйте

ОЛИВУ В НАС.

Наші телефони:

Телефон бюро: LE 6-3551

Уночі: RO 2-9494

ме кого?) "Зараз забув, але здається були Мазепа, Левицький, Прокопович, Дорошенко, Лотоцький, Шульгин. Вони вирішили, що наступив час починати на Україні, і це мало бути тим стимулом, через який ми почали переводити вже далі заміри до дійсності. Тут треба сказати, що власно події кінця травня, цебто вбивство Петлюри, діло посунули вперед... Між іншим, коли б ця подія сталася пізніше, то може і ми пізніше організували би цю справу... І от вкінці, або в середині червня, відбулося наше перше організаційне зібрання. Я взяв декілька зі своїх товаришів, на яких я більше сподівався, Ніковського, потім Чехівського, і ми на цьому першому зібранні і вирішили заснувати Спілку Визволення України. Це зібрання, — було воно на квартирі Ніковського, — відбулося таким способом"... "Я розпочав засідання так: я зупинився на тих обставинах життя, які якраз позначилися вже на той час. Оскільки я пригадую, я говорив про те, що не вважаючи на те, що радянська влада вийшла переможцем на всіх фронтах, все таки становище її в той момент було надзвичайно тяжке, що легше бути переможцем на полі битви, ніж на полі культурного будівництва. І тут якраз перешкоди можуть бути такі сильні, що радянська влада може не витримати. От що я сказав в своїй промові"... "З цього я робив висновок, що на випадок знищення чи упадку радянської влади, очевидно, повинна бути організована якась сила, яка виступила б в ролі організації того життя, яке почалося би після упадку радянської влади. Це були ті головні думки, на яких я зупинився в своїй промові"... "Спілка вже була організована закордоном, і з солідарності доводилося підтримуватися цієї назви"...

Михайлик: "Таким чином, я вас так зрозумів, що закордоном, зокрема в Празі, заснувалася Спілка Визволення України, і після цього, після зв'язку з закордонною Спілкою, заклалася на терені України підпільна організація "Спілка Визволення України". Я ще раз попрошу вас повторити, хто ж увійшов у цей ініціативний центр".

Єфремов: "Увійшов я, Дурдуківський, Гермайзе, Ніковський, Чехівський, Гребенецький, Черняхівський".

Усі достеменно знають, що в згадуваний час жодної спілки визволення в еміграції 1920 року не було й не гадалося закладати. Я маю широкого листа від покойного Левка Чикаленка, де він докладно описує життя й діяльність Ніковського за короткий час його перебування в еміграції, і також стверджує, що все, що сказав на суді С. О. Єфремов про еміграційну Спілку Визволення України за тих часів, то суцця неправда, яку, можливо, навів йому Ніковський, або та фантазія була спрєпарована на передсудовому слідстві за певним пляном ГПУ, бо йому треба було втягнути в цю "ганебну" справу й еміграцію.

Щодо складу ініціативної групи, то бачимо, що С. О. Єфремов спочатку назвав був тільки трьох учасників першого засідання, а коли прокурор перепитав, то вже вийшло 7 чоловік. Пі-

зніше в цьому центрі була ще й Л. М. Старицька-Черняхівська, а про проф. Черняхівського зовсім пізніше й не згадувалося, як члена центру.

До речі тут такі зазначу, що під час суду, у перерві, Й. Ю. Гермайзе, з яким я дружив за наших студентських часів (ми однолітки) і пізніше ввесь час, казав мені особисто, що ні на тому вигаданому першому зібранні, і взагалі ні на якому зібранні в Єфремова чи Ніковського в справі якоїсь організації він не бував.

Михайлик: "Яку мету ставила собі СВУ?"

Єфремов: "Це буде видно з програми, яку я можу зачитати"... "Але писаної програми чи статуту не було. Я особисто і мої товариші не надавали дуже великої ваги всяким програмам. Це була швидше п'ятформа, яку можна було тлумачити різно і давати простір; це не була програма, як партійна програма, — це була швидше п'ятформа"... "...Власне про тактику розмови не було і найбільш розмовляли, найбільш дбання було про самі способи організації, і про те, як би цю організацію посилити". "Про повстання вона висувала, але вона не рішила цього питання в тому напрямку, що повстання мусить бути, воно само собою якось виникло. Тут в акті обвинувачення я, на своє здивування, почув, що навіть хтось з членів призначив це повстання на 30-31 роки. Це, мабуть, залежало від температури, але у нас так ніколи не вирішалося, в таких організаційних формах, що повстання має бути конкретно і в певний час, через те, що ми не бачили ні коріння його, нічого"... "ми ясно бачили, що повстання за даних обставин неможливе і недоцільне".

Михайлик: "Коли ви ставили питання про повстання, то ви його ставили поруч з питанням про можливість інтервенції, чи ні?"

Єфремов: "Так само ні, і через те це питання про повстання набирало повної безвиглядности на практиці, бо фактично ми не могли не бачити, що ніяке повстання за даних обставин неможливе і наперед засуджено на невдачу. Не було ні сил, ні засобів, щоб підіймати повстання за цих обставин, так що такої чіткої установки не було".

Ще довго тяглася розмова про повстання, і прокурор хотів, щоб Єфремов обов'язково ствердив, що в програмі СВУ було повстання, але Єфремов незрушно доводив, що навіть на початку двадцятих років повстання були безвиглядні; вони забирали багато живої сили, а наслідків жодних.

Тоді прокурор завернув до БУДу й довгий час розмова точилася не за СВУ, а за БУД, якого власне ніби вже не було.

Михайлик: "Далі в мене питання щодо тактики СВУ, а саме щодо терору. Прошу дати пояснення суду в цьому питанні".

Єфремов: "Можливо дозвольте трошки ширше поставити це питання, бо воно теж, мені здається, займає в акті обвинувачення не те місце, яке воно повинно займати. Справа обвинувачення стоїть так: існувала бойова організація СВУ, у формі Спілки Української Молоді, яка мала

виконувати підготовку до терористичних актів і якою роботою керував я. Я мушу сказати, що це власно не так, і цього не могло бути. Справа стояла фактично так: коли було організаційне зібрання СВУ і коли було поставлено питання про те, чи можуть бути членами СВУ студенти, молодь, — тоді я якраз висловився, що молодь, студентів ні в якому разі до організації не можна приймати через те, що перш за все це люди невіробилені в своїх поглядах, що вони часто їх змінюють, і подруге — це люди, які ще не іскушені в питанні конспірації й можуть легко провалити організацію. Я дуже прохаю пам'ятати цей мій погляд на СУМ. Через те було поставлено, що молодь в організацію не вводитьи, а може тільки утворити підсобну організацію, яка і готувала би з молоді майбутні кадри. Тепер з свідчень інших підсудних вийшло те, що ця молодь була бойовою організацією СВУ. Я питаю, що таке бойова організація? З історії ми знаємо, що таке бойова організація"... "Що ж в даному разі ми бачимо? Насамперед, як я уже сказав, я не вірив в те, що навіть до організації небойової можна приймати студентів, а виходить, що тут я на студентів, на студентську організацію покладав всі надії, найбільш відповідальні завдання"... "Я говорив і тепер повторюю, сама навіть постановка цього питання у статуті СУМ для мене несподівана, і мені дивно, що Павлушков говорив, що я теж нераз ставив це питання"... "Фактично, як бойову організацію у даному випадку визнати її не можна. Я ще більше скажу, що я складу СУМ не знав. Я знав трошки Павлушкова і Матушевського і не вважав би, щоб вони могли робити терористичні акти".

Цілковита щирість С. О. Єфремова й логічні його доводи не могли викликати жодного сумніву, проте прокурор Михайлик не вгавав і ще якийсь час на всі боки перепитував про терор та про те, що С. О. Єфремов ніби виправдував терористичні акти в зв'язку з різними чистками радапарату й ВИШів.

Михайлик: "Якими основними лініями йшла організація осередків, груп Спілки Визволення України?"

Єфремов: "Це було насамперед в Академії Наук, де засновував ячку я; потім була друга в Інституті Наукової Мови..."

Михайлик: "А по периферії?"

Єфремов: "По периферії був Харків, Одеса, Дніпропетровське, Чернігів, Полтава, Миколаїв і Херсон, але ці останні для мене невідомі ні своїм складом, ні обставинами. Були, кажуть, деякі спроби в інших місцях, але я цього не знаю".

На цьому Михайлик допит закінчив. Далі взявся допитувати Любченко.

Любченко, не мавши твердого ґрунту для закидів у справі діяльності самої СВУ, узявся до періоду визвольної боротьби 1917-1920 років. І ось тут виявилася вельми карикатурна річ, що її допустився якийсь слідчий на передсудовому слідстві.

Любченко: "У своєму зізнанні підсудний Товчач казав, що "В дійсності, мандат на право

підписання угоди з Румунією було дано від СВУ". Як ви це розумієте?"

Єфремов: "Це або непорозуміння, або помилка; який мандат могла давати СВУ на підпис дипломатичних документів". Тоді й СВУ ще не було.

Це тільки яскраво доводить те, чого тільки не понаписували підсудні в своїх зізнаннях під згадуваним уже гіпнозом слідчих.

Перебравши всю минувшину С. О. Єфремова. Любченко перейшов тільки тоді на СВУ — розбирати програмові пункти СВУ — земельне питання, повстання, терор і уряд СВУ, тобто те, що вже прокурор Михайлик зробив, крім уряду СВУ.

Любченко: "Керівні члени СВУ обговорювали склад кабінету?"

Єфремов: "Якраз цього пункту обвинувачення я не визнаю. Тут, або якесь непорозуміння, або щось для мене не зрозуміле".

Любченко провадив допит безсистемно. То про повстання, то про терор, потім знову про повстання, словом було чистісіньке переливання з пустаго в порожне.

(Закінчення в черговому числі)

ВСТУПАЙТЕ В ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

ПЕРЕДОВОЇ БРАТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ США Й КАНАДИ!

Бути членом Українського Робітничого Союзу,
це значить:

- Мати забезпечену полісу на життя,
- Мати право на допомогу при каліцтві чи хворобі,
- Можливість користати із стипендійного фонду для студентів високих шкіл,
- Можливість вашим дітям користати з дитячих таборів і курсів українознавства,
- Бути співвласником тижневика "Народня Воля" та англомовного місячника "Форум",
- Користатись з відпочинкової оселі УРСоюзу "Верховина",

За повнішими інформаціями звертайтеся письмово або телефоном до місцевих секретарів і організаторів УРСоюзу чи до його головного організатора на Канаду Анатолія Білоцерківського на адресу:

490 Oka St. — LaSalle, Quebec, Canada

Tel.: (514) 366-1775

або до Головної Канцелярії УРСоюзу:

440 Wyoming Ave., Scranton, Pa., U.S.A.

Tel.: (717) 342-0937

або Центр для студій свободи в Америці, або Східноазійський дослідний центр, або хоча б Російський дослідний центр — усі мають можливість видавати тільки до чотирьох книг річно. А Центр українських студій, який не проіснував ще й року і не зібрав ще навіть повної суми приобіцяних фондів на своє існування, дістав раптом можливість видавати "принаймні 20 томів річно"! Чи не звучить це надто пропагандивно?

Виразнішої формулюнки вимагає й інше твердження аналізованого видавничого плану. Закликаючи авторів надсилати Гарвардському комітетові для перегляду та можливого друку свої праці з українознавства, автор статті запевняє: "Ми не потребуємо ніякої грошової допомоги, без огляду на те, якої б величини дана праця не була. Авторський гонорар відносно високий: автор дістає 10% від ціни, по якій книга продається в книгарні"... І ще: "Праці з українознавства, які будуть виходити в Гарварді, не потребують фінансової допомоги... і чи українська громада буде їх купувати чи ні, вони будуть виходити"⁵).

На жаль, ніде в цитованій статті не згадано, хто ж властиво фінансує публікації Гарвардського університетського видавництва? Якщо всі видання з українознавства погодився фінансувати справді Гарвардський університет зі свого загального чи видавничого бюджету, то це неабиякий успіх керівників Катедри українознавства, а в першу чергу успіх її ініціатора проф. д-ра Омеляна Прицака. Навіть коли цих публікацій буде не двадцять, а тільки п'ять томів річно. Але якщо б ці видання мала фінансувати сама Катедра українознавства зі зби-

раних українською громадою на неї фондів, тоді твердження про те, що вони "не потребують фінансової допомоги", не цілком вірні.

У цьому випадку дефіцити (хоч може відносно й невеликі) покривалися б скупими українськими фондами, тому Видавничий комітет мусів би, на мою думку, добре розважити що, коли, як і де видавати. Мені здається, що праці загальнослов'янського значення, такі, наприклад, як вищезгадані "Життя святих Кирила і Методія", "Слово о полку Ігореві" чи "Історична література в СРСР" можна було б без труднощів видати в одному з таких видавництв, як "Mouton", "Fink", "Johnson Reprints" і ін. Тимбільше, коли б потребу їх видання підтвердила Катедра українознавства в Гарварді.

Для зменшення коштів і ризику деякі праці можна також видавати спільними силами і під спільною маркою. Така співпраця в ділянці спеціалізованих видань стає чим далі нагляднішою, й Центрові українських студій у Гарварді, без неї, мабуть, не обійтись, якщо його широкозакресні видавничі плани не мають залишитись лиш планами.

Так чи так, а справу видань і студій українознавства в Гарварді треба реферувати ясніше й обережніше, щоб не ширились хибні інтерпретації, які можуть пошкодити дальшій збірці фондів на вогнище вільної української науки в цьому славному, престижевому університеті.

Взагалі ж, треба об'єктивно ствердити, що можливості українознавчих видань сьогодні на Заході далеко більші, ніж були ще декілька років тому. Тепер усе залежить тільки від того, наскільки ми захочемо й зуміємо ці можливості використати.

Кость ТУРКАЛО

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

(Закінчення)

Любченко: "Тепер ви за радянською владою право рішучої боротьби проти куркуля, поміщика й фабриканта визнаєте?"

Єфремов: "Це діло не права, а сили, що тут можна сказати?"

Далі Любченко якийсь час копався в щоденнику Єфремова, узятому в його помешканні.

Любченко: "Цей фольклор обивательських торговел з єврейського базару заслуговує бути записаним в щоденник академіка?"

Єфремов: "Безперечно, так само як частушки, і як всякі інші записи".

Прокловтнувши соромливо, а може й безсоромно, цю відповідь Єфремова, або інакше кажучи піймавши облизня, Любченко круто повернув на наукові відрадженья проф. Черняхівського й Ганцова закордон і зв'язки через них з еміграцією. Про це ліпше буде знати далі. І ось такий допит зайняв цілий день.

Далі допитував Єфремова прокурор Ахматов. На самому початку цього допиту виявилось таке. Колись я вже писав, що наприкінці слідства

мій слідчий завів був мене до кімнати, де на прилавках цілими рядами стояли папки із зізнаннями всіх 45-тих підсудних і запропонував обізнатися з ними. Це від моїх опозиціонерів з еміграційного СВУ викликало зауваження, чи не своя людина я був у ГПУ, що мені дано таку прерогативу, бо, мовляв, Єфремову рішуче було заборонено все. Під час суду я запитував ближчих приятелів, чи їм давали обізнатися із свідченнями інших підсудних, і всі мені казали, що їх так само водили до тієї кімнати із свідченнями. А на суді зі слів самого Єфремова виявилось, що й йому жодного виключення не було щодо цього.

Ахматов: "З ваших зізнань і зізнань інших підсудних видно, що Академія Наук була центром будівських сил. Ви підтверджуєте це зараз?"

Єфремов: "У моїх свідченнях цього нема. Я думаю, що щодо БУД'у в свідченнях інших людей є дуже багато перебільшень. Наприклад, я зустрічав в актах (актами Єфремов називає свідчення. К. Т.) про те, що ніби в самій Академії

було 80 членів БУДу. Цього не могло бути”.

У дальшому допиті, що його провадив громадський прокурор, письменник Слісаренко, С. О., Єфремов відкинув, можна сказати, третє, за повстанням і терором, найголовніше й суттєве обвинувачення за винувальним висновком — це шкідництво на ідеологічному фронті.

Слісаренко: “Скажіть, вам були відомі випадки мовного шкідництва в Інституті Наукової Мови, коли деякі загальноживані інтернаціональні терміни замінювано на штучно-вироблені і не приступні масам терміни?”

Єфремов: “Я гадаю, що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе, через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім'я, і ясно, що критика зразу підхопить, що це непотрібний вираз. Я не думаю, щоб будьякий науковий діяч, науковий робітник, який просто цинить свою роботу, щоб він пішов не свідоме шкідництво. Шкідництво в цій справі цілком неможливе...”

Ще допитували Єфремова громадський прокурор, академік Соколовський, прокурори Бистрюков і Якимишин, а після того знову прокурор Ахматов.

Прокурор *Якимишин*, між іншим, поцікавився, які теми стояли на засіданнях академічної п'ятірки.

Єфремов: “Здебільшого, академічно-наукового порядку, з академічного життя”.

Якимишин: “Заснували організацію і говорили тільки про академічні теми?”

Єфремов: “Академічні теми з погляду організації. В той час говорили про події в Академії, скажемо, про обслідування академії, як до нього ставитися, або нові вибори, і т. ін.”

Якимишин: “А чисто політичні питання?”

Єфремов: “Ми вважали, що це є політичні питання”.

Ахматов: “Ви пам'ятаєте вашу розмову з Дурдуківським і Павлушковым про те, чому лікарі, свідомі українці, добре лікують комуністів?”

Єфремов: “ Я такої розмови не пам'ятаю і я думаю, що такої розмови не було”.

Ахматов: “ Про це казали Павлушков і Дурдуківський”.

Єфремов: “Я про це не знаю”.

Ахматов: “А ви знаєте, що медична група ВУАН провадила своєрідний контрреволюційний терор?”

Єфремов: “Це для мене не було відомо”.

Ахматов: “Коли б з вами це питання обговорювали, ви були б проти?”

Єфремов: “Я думаю, що був би проти”.

Ахматов: “З яких міркувань?”

Єфремов: “З міркувань не тільки етичних, бо етика річ, яку можна розуміти різно, але з міркувань, навіть чисто практичних, бо виходило б, що лікар виносив би сам присуд смертний і його виконував, — це річ настільки абсурдна, якої не можна допустити”.

Ахматов: “Ви не пам'ятаєте такої розмови, що ви дивуєтесь, що лікар так добре лікує Леніна?”

Єфремов: “Я, прочитавши це в акті, здивувався”.

Після кількох допитів, що їх перепровадили вони Єфремову, голова суду Приходько оголосив, що за кримінальнопроцесуальним кодексом і підсудні мають право ставити запитання. На ці підставі С. О. Єфремову дали запитання кілька підсудних.

Отамановський: Запитання Отамановського були скеровані до того, щоб хронологічно довести вигаданість того, що Єфремов завербував його до СВУ, як це Єфремов написав у своїх передсудових свідченнях. Відповідаючи Отамановському, Єфремов увесь час оперував словами: “не пригадую”, “я вважав”, “мабуть”, “мені здається”, “я був тієї думки” тощо.

Чехівський: “Прошу відповісти мені, звідки вам відомо, що я працював по провінційних філіях СВУ, в якій формі ця робота провадилась, де і в якій філії?”

Єфремов: “Може бути з ваших власних доповідей. В акті є між іншим про те, що ви заснували філію в Миколаєві чи в Херсоні”.

Чехівський: “А до обвинувального акту ви про це не знали?”

Єфремов: “Мені пригадується, що наче ви самі доповідали”.

Чехівський: “Я буду спростовувати”.

Ганцов: Він своїми запитаннями переконливо довів, що коли їхав закордон, жодних доручень від СВУ не діставав, бо й самого СВУ не знав і не чув про нього.

Чехівський: “Я одержав відповідь лише на одну частину запитання, що від мене чув підсудний Єфремов про мою роботу в філії, але не дав відповіді, в якій філії працював і в якій формі?”

Єфремов: “Мені здається, що заснували філію в Миколаєві і в Херсоні. Більш роботи вашої не знаю”.

Холодний: “Чи добре пам'ятаєте, що ви дали доручення про заснування організації у Чернігові?”

Єфремов: “Це було ваше завдання”.

Холодний: “Чи давали обов'язок, чи доручення?”

Єфремов: “Я давав доручення, це було погоджено”.

Холодний: “Чи пам'ятаєте ви, що я виконав це доручення?”

Єфремов: “Здається, що виконав”.

Холодний: “В який спосіб виконав?”

Єфремов: “Заснував там філію”.

Холодний: “Чи я їздив до Чернігова?”

Єфремов: “Цього я не знаю”.

Холодний: “А ви їздили до Чернігова?”

Єфремов: “В 1927 році по весні”.

Холодний: “Тоді організація була?”

Єфремов: “Здається була”.

Холодний: “Кого ви можете назвати з членів чернігівської організації?”

Єфремов: “Знаю Карповича”.

Холодний: “Чи про Карповича я повідомляв, коли я говорив про виконання доручення?”

Єфремов: “Я не можу пригадати”.

Я й Холодний працювали разом в Інституті

Наукової Мови, він начальником, чи як тоді називали цю посаду — керівником, а я штатним редактором Технічного відділу. Від початку 1926 року до арешту в справі СВУ Г. Г. Холодний нікуди не виїздив, крім спортової його подорожі 1927 року компанією з трьох осіб роверами з Києва до Криму. Один із цієї компанії — А. Заліський не витримав і повернувся назад з дороги до Києва поїздом, а Холодний із другим компаньйоном доїхав до Криму. А до Чернігова він таки зовсім не їздив, тим то приписування йому заснування осередку в Чернігові безпідставне.

Згадавши про подорож Холодного ровером до Криму, оповім про такий комічний випадок із ним у Криму. Треба було йому дати з Криму телеграму. Прийшовши на телеграф, він написав на блянку телеграму українською мовою й подав дівчині чи дамі, що приймала телеграми. Вона почала підраховувати слова. Раптом спинилася й запитала: "А что означает "двічі"?" Холодний пояснив: "два рази". "А, значить два слова, і далі рахує. Холодний спинив і своєю чергою запитав: "Чому два слова?" — "А как же — два раза" — зауважила жінка. — "Дозвольте, а "дважди" та-

кож буде два слова? Це ж те саме, що "двічі". Жінка зніяковіла: "А, вот как!", і порахувала "двічі" за одно слово.

Після запитань Г. Г. Холодного С. О. Єфремову, у зв'язку з запитаннями В. М. Ганцова Єфремову, узяв слово прокурор Михайлик на одно запитання Ганцову.

Михайлик: "Чи Чикаленко закордоном давав вам конспіративні адреси для зносин тутешньої СВУ з СВУ закордоном?"

Ганцов: "Чикаленко дав мені кілька адрес, на які можна надсилати матеріали для закордонної преси".

Михайлик (до Єфремова): "Ганцов, звітуючи й оповідаючи про своє відрядження закордон, говорив про те, що Чикаленко дав йому конспіративні адреси для зносин тутешньої СВУ з СВУ закордоном?"

Єфремов: "Адреси від Ганцова я не одержував ніякої".

Михайлик: "Не самі адреси, а що такі адреси є?"

Єфремов. "Ні".

Тоді Михайлик прочитав витяг із свідчень Єфремова на попередньому слідстві (Том II, арк. 281): "З Чикаленком Ганцов умовилися про конспіративну адресу, на яку ми мали б писати закордон звідси (здається на Женеву на ім'я Келлера)".

Голова суду запитав Ганцова, чи не має ще запитань до когось.

Ганцов: "Такі адреси мені Чикаленко дав; оскільки я пригадую, я в розмові з Сергієм Олександровичем згадав про них, але, як я писав в свідченнях, Сергій Олександрович ніякого інтересу до адреса не виявив, і ці адреси залишилися у мене, вони є в бльокноті, який від мене відібрали".

Голова суду спинив Ганцова й зазначив, що він дав йому слово для запитань, "а не для пояснення".

Михайлик: "Я констатую, Чикаленко адресу дав Ганцову, Ганцов передав Єфремову".

Єфремов: "Я адреси не одержував".

Михайлик: "Не одержували?"

Єфремов: "Ганцов пояснив, що я не виказав інтересу до цієї спарви і адрес не одержав".

Михайлик: "Те, що я прочитав, це мало місце?"

Єфремов: "Так. Про адреси була мова, але я їх фактично не взяв".

Михайлик: "Не маю більше запитань".

Закінчився допит прокурорів і оборонців. Узявся допитувати суд, найперше його голова Приходько.

Голова: "Далі ви пишете, що українська інтелігенція мала увійти в конфлікт з тими, що творили пролетарську державу, — будь ласка, скажіть, який характер цього конфлікту мусів бути, національний чи соціальний?"

Єфремов: "Спочатку нам здавалось, що це мав бути конфлікт більш національний, через те, що ми вважали, що радянська влада ставилася байдуже до вирішення національного питання. Потім, скажімо з року 1923-1924, коли радян-

ВСТУПАЙТЕ В ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

ПЕРЕДОВОЇ БРАТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ США Й КАНАДИ!

Бути членом Українського Робітничого Союзу,
це значить:

- Мати обезпечену полісу на життя,
- Мати право на допомогу при каліцтві чи хворобі,
- Можливість користати із стипендійного фонду для студентів високих шкіл,
- Можливість вашим дітям користати з дитячих таборів і курсів українознавства,
- Бути співвласником тижневика "Народня Воля" та англомовного місячника "Форум",
- Користатись з відпочинкової оселі УРСоюзу "Верховина",

За повнішими інформаціями звертайтеся письмово або телефоном до місцевих секретарів і організаторів УРСоюзу чи до його головного організатора на Канаду Анатолія Білоцерківського на адресу:

490 Oka St. — LaSalle, Quebec, Canada

Tel.: (514) 366-1775

або до Головної Канцелярії УРСоюзу:

440 Wyoming Ave., Scranton, Pa., U.S.A.

Tel.: (717) 342-0937

ська влада звернула увагу на українізацію і т. інш., розуміється, це стало змінюватися”.

Голова: “Ви пишете: “але вже розбиті, ми все ж не хотіли визнати своєї поразки”. Чому це?”

Єфремов: “Це просто психологічне пояснення. У нас жили надії, що може воскреснути такий момент, в який Україна буде українською народною республікою”.

Голова: “Ні. Ви в своїх свідченнях пояснюєте інакше. Ви говорите: “Ми не вважали боротьбу за остаточно скінчену, а тільки перенесену в іншу фазу, з іншими методами і способами боротьби, що раніше чи пізніше, після довгого чи короткого перепочинку, а мусить знову розпочатися”. Чи не буде ласкаві розказати, які інші методи і інші способи?”

Єфремов: “Очевидячки, поразка була нанесена в збройній боротьбі. Тут малося на увазі, що oprіч збройної боротьби, мала бути боротьба чисто культурна. Тут я думав, що надходить час іменно на таку боротьбу”.

З цієї відповіді С. О. Єфремова про іншу (не збройну) форму боротьби та інші її засоби видно, які завдання ставила собі українська інтелігенція в 20-тих роках. Це можна було бачити й раніше, у допиті прокурора Якимішина, який ніби здивувався, що відбувалося засідання осередку СВУ, а на порядку денному стояли академічні питання.

Далі весь допит голови суду складався із запитань суто теоретичних, щоб довідатися тільки, як С. О. Єфремов думає, якого був переконання, чи які мав погляди на ту чи іншу справу. Приміром, погляд його на суть визвольної боротьби.

Голова: “Скажіть, підсудний Єфремов, які найголовніші девізи СВУ?”

Єфремов: “Я думаю, що держава над партією і нація над клясою”.

Голова: “Чи можна зробити висновок, що ви є супротивник клясової боротьби?”

Єфремов: “Ні, розуміється, ні”.

Голова: “Ваша концепція — нація над клясою; концепція пролетарська ставить питання так, що соціальні моменти над усе; чи не припускаєте принципіально можливим розвиток української культури в пролетарській державі?”

Єфремов: “Так, розуміється”.

Після голови суду ще по кілька примітивних і наївних запитань дали Єфремову судді Одинець, Коробенко й Корженко. У своїх запитаннях вони яскраво виявили свій рабський сервілізм. Властиво так, як голова Приходько, що фактично складав політичний іспит перед Москвою, але... не склав.

З усього допиту С. О. Єфремова яскраво ніткою проходить одне: С. О. Єфремов тільки не відкинув на суді існування СВУ, бо про це всі написали, що були членами цієї організації, крім Ганцова, але що мала б робити та організація за винувальним висновком, усе заперечив.

Кожному, не обізаному із більшовицькою слідчою системою, має стати дивним і незрозумілим, як люди, не будши фактично членами організації, признавалися в членстві, та в якій формі це признавання відбувалося. Для того не

зайво буде сказати тут, як я особисто, на вимогу слідчого, щоб потрапити на прилюдний суд, признався в тому, що був членом СВУ. Даю слово чести, що на 99% докладно відновлюю тут не тільки зміст, а навіть форму того признавання. Ось що:

“Так, пригадую собі такий випадок. Якось на коридорі в Інституті Української Наукової Мови зустрівся я з Г. Г. Холодним. Він саме якраз прийшов до Інституту. Ми довго ходили собі вдвох по довгому коридорі й він щось мені оповідав. Довго він говорив, але для мого встиду признаюся, що не зовсім зрозумів, про що він говорив. Пригадую тільки, що він ніби назвав Спілку Визволення України, але я йому нічого не відповів на це. А що я це обійшов мовчанкою, то тим самим ніби дав згоду бути членом цієї організації. І ось я став членом Спілки Визволення України”.

Але, розуміється, того не було. Пізніше Г. Г. Холодний казав мені, що слідчий цілий місяць його мучив, щоб він признався, що це я його завербував до цієї організації.

Приблизно в такому дусі, як ото я написав признавання, були признавання й усіх інших підсудних. Для прикладу подам признавання А. Заліського, що виявилось на самому суді.

Ахматов: “Коли та як ви вступили до СВУ?”

Заліський: “Десь наприкінці 27 року, Олександр Зінов'євич Гребенецький, зустрівшись у школі, сказав мені, щоб я прийшов на збори нашого “Союзу визволення України”. Я уявляв собі, що це було завербування до гуртка”.

Отож, коли я особисто написав таке своє признавання, то боявся, що слідчий розсердиться, назве мене дурним, або прнаймні таким, що прикидаюся дурним, і порве моє признавання, і тоді доведеться вигадувати знову щось інше. А він цілком ним задовольнився, тобто йому досить було тільки мати написаними оті слова: “І ось я

Увага!

Увага!

ТОРОНТО й ГАМІЛЬТОН

● **Безплатно чистимо печі (форнеси)** ●

Дасмо безплатну цілорічну обслу́гу печей нашим відборцям опалової оливи.

ЗАМОВЛЯЙТЕ В НАС ОЛИВУ!

DNIPRO FUEL OIL LTD.

TORONTO — 2174 Dundas St. West

Тел.: вдень і вночі — 537-2169

DNIPRO FUEL OIL LTD.

HAMILTON — 905 Barton St. East

Тел.: вдень і вночі — 549-9634

став членом Спілки Визволення України". Як бачимо, вимоги щодо цього були невеликі й невибагливі.

Не розгаданою загадкою в цілому процесі Спілки Визволення України залишається тільки те, з кого, з чого та як почалося снування цілої цієї справи, та хто із підсудних найбільше прислужився до цього. Чи розгадає цілком це історія? Думаю, що розгадає. Тепер тільки скажу, що вже на самому суді, у перервах, точилися розмови між ближчими приятелями, і багато хто вказував на двох осіб, як найімовірніших невірних помічників у цій справі. А після допиту Ніковського, виразно стали здогадуватися, чи не він саме став добрим консультантом ГПУ в цій справі. І чи ж не симптоматичне те, що вже 1934 року Ніковський працював у Ленінградській філії російської Академії Наук? Так обпаскудити на суді всю визвольну боротьбу 1917-1920 років і її чільних провідників, як це зробив Ніковський, то не знаю, чи міг це зробити так навіть чужинець — ворог чи противник національного Українського Відродження.

Тепер, кинувши погляд на справу в цілому, і зосередивши свою увагу на моменті зародження СВУ, як політичної підпільної організації, обізнаному з політичною ситуацією тих часів у більшовицькій державі зразу впаде в око ціла низка суперечностей і нелогічних явищ у списуваній справі.

Почнімо з основного, з утворення СВУ. С. О. Єфремов на запитання прокурора Михайлика, як було засновано СВУ, почав з того, що попередня організація БУД вже занепадала, чи як він сказав перебільшено "власне вже розпалася", тим то він задумав утворити нову організацію для боротьби.

Найперше, закордоном БУД був і ще довго існував; його найвиразнішим речником був покійний Левко Чикаленко; то справді була добре законспірована організація.

Подруге, якщо справді, як сказав Єфремов, БУД розпався (а це вже не відповідало дійсності, бо закордоном БУД був, а не було СВУ), то чому було його не підживити, і яка була потреба творити нову організацію. Ті самі люди, ті самі завдання. Період у десять років, чи навіть тільки шість років, не ткий великий, щоб помітно змінив людський контингент. Національну революцію українську творили здебільшого молоді люди, що були в БУДі. І яка могла бути нова програма для нової організації. Тим то й створилася така нісенітниця, що її завважив оборонець (акад. Слабченка й Л. М. Старицької-Черняхівської) Потапов.

Потапов: "Чому це так сталося, що багато обвинувачених щодо програми і ставлення до терору дають різноманітні зізнання?"

Єфремов: "Це не було чітко вирішено, не було прийнято певної постанови, розуміється кожний навласноруч гадав. Тут якраз можлива різноманітність думок".

Я в БУДі не був, — зандто молодий був, хоч

і чимало старший від Павлушкова, але обізнався з цією організацією багато пізніше зі слів Левка Чикаленка, останніми роками перед його смертю. Він то мені й сказав, що багато людей із тих, що їх судили за СВУ, були в БУДі. То тим більше, яка рація була творити нову організацію, а не підживити стару, міцну, злотовану й добре законспіровану організацію, і творити з невиразно політичних людей та ще й у невідповідний час. З того тільки можна зробити висновок, що мотив "БУД розпався" був примусово вигаданий. А щодо політичної невиразності людей, що входили до СВУ, то маємо таке. Оборонець Пухтинський, що обороняв педагогічну групу, запитав Єфремова, який з В. Ф. Дурдуківського був політик.

Пухтинський: "Ви написали в зізнаннях, що В. Ф. Дурдуківський з політичного боку невиразна людина, то як воно так сталося, що ця невиразна людина з політичного боку заклала аж шість гуртків?"

Єфремов: "Ну, чоловік розкачався, мабуть. Діло в тому, що тут якраз в цій організації не треба було мати виразну політичну фізіономію, — це не була партія, — людина взялася, — йому ніхто не накидав, — через те, що у нього був, очевидно, широкий круг знайомих".

У кожному разі це щось виглядає по-водевільному.

Тепер далі. М. Павлушков виставив, як мотив до організації СУМу, політичне ускладнення для більшовиків від Польщі. За тих часів жодного ускладнення не було. Польща, усупереч умові з урядом УНР, зрадила українські інтереси й несподівано, навіть не поставивши до відома нікого, склала несподівано мировий договір із

ХОЧЕТЕ КУПИТИ АБО ПРОДАТИ

ГОТЕЛЬ,

ФАРМУ,

ДІМ,

ПІДПРИЄМСТВО,

то звертайтеся з повним довір'ям

до

У К Р А І Н С Ь К О І Ф І Р М И

W. WALTER HRYNYK

REAL ESTATE BROCKER

726 QUEEN ST. W., TORONTO 3, ONTARIO

ТЕЛЕФОНИ:

Контора: 363-5316 і 363-5317

Мешкання: 364-3846

більшовиками. Отже, щодо Польщі був цілковитий спокій. Більшовики, покінчивши з усіма фронтами й повстаннями 1922 р., якраз почувалися вже досить твердо щодо сусідів, особливо Польщі, яку, боячись дальших ускладнень, мало не розгромили цілком, коли червона гвардія була мало не під самою Варшавою. Єдине, що турбувало більшовиків тоді, — 1922 р., то цілковите знищення й руїна їхньої імперії. Вони побачили, що державними засобами не подолати їм економічної скрути, і тому запровадили НЕП (Нову Економічну Політику), а разом із тим дали більшу свободу для розвитку національних культур. Відновлення приватної ініціативи спричинилося до швидкого розвитку економічного життя, а з ним забуяла культурна робота в Україні. У такій ситуації годі було думати, коли б і була якась організація, поширювати її серед народних мас.

Ахматов: "За три роки свого існування ви не знайшли шляхів до куркуля?"

Єфремов: "Властиво багато часу забрав організаційний період; коли ця робота була закінчена, вся наша робота майже припинилася і незабаром стало ясно, що вона не може провадитися в даних обставинах, і вона звелася нінащо".

Ось так довелося С. О. Єфремову зглажувати те, що було понаписувано на передсудовому слідстві в зізнаннях підсудних.

А щодо тієї різноманітності зізнань підсудних про програму СВУ й ставлення до терору, що її виявив оборонець Потапов, то це треба віднести на карб слідчого органу, що допустився такого недогляду. Кожний, прочитавши таке, побачить, що то тільки нечиста робота фальсифікаторів і вигадувачів організації в стінах ДПУ.

Нарешті вважаю за свій політичний і моральний обов'язок висловити свою персональну думку щодо академіка С. О. Єфремова, формально пов'язаного з організацією СВУ. То була розумна, чесна й високо принципова людина. Тим то люди, що визнають існування СВУ і вважають, що її задумав і організував С. О. Єфремов, тим самим тільки виявляють непроцнену неповагу до нього й не шанують його пам'яті. Чи ж можна припустити, щоб у 1925 і 1926 роках, під час розпалу гарячкової, ніким, можна сказати, не стримуваної й не контрольованої роботи української інтелігенції на всіх фронтах — науковому, культурному, церковному, кооперативному й навіть економічному — така розумна людина, як С. О. Єфремов, могла прийти до думки в такій ситуації та за таких обставин закладати якусь нову політичну організацію? Тоді вся увага була звернена на культурну роботу. С. О. Єфремов бував у багатьох містах України й мав на раді з місцевими науковими й культурними діячами, давав поради, вказівки й інструкції щодо інтенсивнішої роботи, а В. М. Чехівський те саме робив до розбудови церковного життя.

Тоді могло бути тільки тісніше об'єднання свідомої української інтелігенції в різних галузях роботи для систематичної й раціональнішої діяльності. Тоді тільки й могли утворюватися льокальні об'єднання в кожній галузі діяльності

на зразок "Інарак'у" (Інститутська Нарада Академічна) в ІУНМ, але вона не становила собою жодного СВУ.

Як воно могло статися, що така глибоко принципова людина, як С. О. Єфремов, могла допуститися до визнання СВУ — таке здивування висловив був ще В. М. Ганцов, коли якось під час слідства два тижні ми сиділи разом в одній камері. Зформованої організації, як її представило ГПУ, не було, — це ствердили ми, підсудні, під час суду взаємним обміном думок. Отже, таке визнання С. О. Єфремова залишається покищо також нерозгаданою загадкою.

Чи ж не характеристичне й таке місце з допиту Єфремова.

Ахматов: "Цікаво, між іншим, цей процес переоцінки, який ви пройшли за останні місяці, — як ви вважаєте, чи це явище у вас випадкове, чи він почався у вас раніше?"

Єфремов: "Це було, коли хочете, розчарування в напрямку й способах СВУ, воно почалось давно, й вчора говорив, з осені 1928 року, я власне побачив, що ми збудували всю цю справу на піску, що воно ні до чого не дійде. Я думав, що рік-два, а може ще швидше, це розсиплеться: я власне до цього йшов ще раніш".

Можна врешті тільки сказати, що в наслідок того фатального визнання СВУ на суді загинули найліпші люди з української інтелігенції через судовий вирок і поза судом. Хто не знав академіків Єфремова й Слабченка, хто не знав Чехівського, Ганцова, Гермайзе, Голоскевича, Старицької-Черняхівської й багатьох інших, із підсудних, той не може собі уявити, яку втрату понесла Україна сорок років тому. То страшенна трагедія над Україною.

Хто знає. Коли б Єфремов на суді рішуче відкинув існування СВУ, що тоді могло б статися? Я гадаю, що більшовики не спинилися б перед тим, щоб під якимсь іншим претекстом знищити тих людей, але тоді приваймні не було б тієї фальші, що її прикрив гіпноз — надія на помилування.

А зрештою найімовірніше, що коли б на суді було заперечено існування СВУ, то суд не зважив би на це; йому досить було того, що люди написали, і кінець був би той самий.

ПІСЛЯСЛОВО

Свою оцю статтю "Спілка Визволення України" спершу я подав був до "Свободи". Вона портримала її понад два місяці та все таки вагалася — друкувати чи не друкувати. Редакцію "Свободи" стримувало ніби "очорнювання" в цій статті такого українського діяча, як А. Ніковський. З того вагання "Свобода" так і не виїшла, і я забрав статтю назад та подав до "Нових Днів".

"Нові Дні" надрукували, але їх редактор зробив, з мого погляду, дивний вступ "ВІД РЕДАКЦІЇ". Тим то, хоч я й не мав на думці писати післяслово, тепер примушений написати його, бо бачу, що й ще не все ясне в трактованій справі навіть для редактора "Нових Днів".

Найперше редактор "Нових Днів" закинув мені

"дуже велику хибу: вона (моя ця стаття — К. Т.) розглядає процес СВУ ізольовано від загального політичного стану в цілому СРСР (треба СССР — офіційна назва держави — К. Т.), а зокрема в Україні". Не думаю, щоб, трактуючи якусь справу не вперше, і не в цілому її аспекти, треба було б починати оповідання "від Адама". Невже редактор "Нових Днів" забув те, що друковано вже було в його ж таки "Нових Днях" про ту саму справу. Там якраз і був отой "загальний політичний стан у цілому СРСР, а зокрема в Україні". То для чого тут треба було б повторювати. Та ж про той "стан" уже стільки написано ще й в інших авторів, що тут ледве чи треба було писати. Нарешті в цій своїй статті я пишу тільки про судовий процес, а не про процес СВУ в цілому. Чомусь редакторові "Нових Днів" згадався Шахтинський процес, що нічого спільного не має з українською справою. Так само й колективізація, про яку також уже багато писано. А тоді чому б не згадати й про "Центр Действий", що також був перед процесом СВУ?

Другий закид: наївність, тобто що я дурник зі своїм запитанням про Єфремова. Але чому не треба було ставити такого запитання, то не сказано. Тим то чи не ліпше було б згадати редакторові "Нових Днів" одну байку Крилова, що дуже добре в цьому випадку пасує. Подаючи свої розмови на Біломорканалі, редактор "Нових Днів" чи не багато допустився наївності, бож не запитував своїх співрозмовників, як вони потрапили до організації, як були організовані, чи мали якісь завдання згори, чи багато членів СВУ вони знали довкола себе та чи вони справді були членами СВУ, чи тільки "по СВУ", як пише редактор "Нових Днів", були заарештовані. Тим співрозмовникам слідчі сказали, що вони члени СВУ, вони повірили в це, а потім гільки й залишалися живуватися цим. І справді звідки оті селянки чи навіть провінційні інтелектуали могли знати назву СВУ, коли ті 45 осіб, що сиділи на лаві підсудних довідувалися про неї від своїх слідчих.

Між арештом Павлушкова й арештом Єфремова минуло понад два місяці. Хто може припускати таке, щоб Єфремов не зробив будьяких заходів за той час, щоб попередити принаймні головніших членів, що говорити та як поводитися на суді вразі арешту. Де таке видано серед політичних діячів та щоб була така поведінка. Таке може обійти тільки така людина, що жадної участі в політичній робо-

ті не брала. Бож сам АКАД. ЄФРЕМОВ не знав, за що йому доведеться відповідати вразі арешту. Він тільки передчував, що "будується піраміда, а на її вершечку буде він".

У передсудових писаннях Єфремова, що їх я особисто проглядав, є таке місце (пишу з пам'яті): "Коли прийшло до ячєйки в ІУНМ (Інститут Української Наукової Мови), то я порадив Холодному поговорити найперше з Туркалом, якого я давно знаю, а інших співробітників менше". І ось як будькому можуть сподобатися слова Холодного, коли ми розмовляли через стінку в тюрмі, а пізніше його запитання Єфремову на суді. Такої розмови Єфремова з Холодним перед уявною "ячєйкою" в ІУНМ не було.

Нарешті про найголовніше. Я добре знаю, що українське суспільство покривас всіх нас 45 підсудних на судовому процесі СВУ авреолою героїства. бо воно вірить, що така підпільна організація, як її показали більшовики, була, а тому ми герої, бо провадили боротьбу проти московського окупанта. І це справедливо. Але біда тільки в тому, що якась частина того українського суспільства облудно вважає, що боротися з окупантом можна тільки зі зброєю в руках, організовуючи повстання, диверсії, саботажі тощо. Ті люди чомусь не можуть чи не хочуть собі уявити, що є підготовча зброя. сильніша від рушници, чи взагалі від вогнепальної зброї. **То наука й культура та національна свідомість.** Про це писав порф. М. Грушевський іще на самому початку нашого століття, коли майже всі забули про саму назву Україну. Про це я також писав уже в попередніх своїх писаннях, друкованих у "Нових Днях".

Акад. Єфремов, поза всіма іншими міркуваннями про його поставу на суді, тільки зрадив свою принциповість, що її так високо оцінював проф. В. М. Ганцов. Коли я з Ганцовим сидів разом у камері два тижні, він сказав мені якось так: "Костю Тимофійовичу, нам нічого боятися. Сергій Олександрович глибоко принципова людина й він не допустить на суді брехні". А пізніше на самому суді той самий проф. Ганцов сказав знову такі мені так: "Як я помилився в принциповості С. О.". Оці слова й можуть бути відповіддю редакторові "Нових Днів" на його закид мені наївності. А проф. Ганцов на суді до кінця рішуче відкидав свою участь у цій організації, тобто в організації, треба розуміти, у такій формі, як її представили більшовики на показовому, прилюдному судовому процесі. В. М. Ганцов був не тільки видатний учений, а й твердий український патріот і добрий політичний діяч.

Іще треба сказати й таке. Оця моя стаття становить тільки окремий, частковий фрагмент із цілої справи СВУ, зі всього того, що я написав під заголовком "Нарис внутрішньої й зовнішньої історії Спілки Визволення України". До цього нарису входять: 1-ша частина (іще не друкована) — автобіографія до 1920 року; 2-га частина (надрукована під назвою "Тортюри") — автобіографія від 1920 року до Другої Світової війни (1943 рік); 3-тя частина (іще не друкована) — внутрішня історія СВУ; 4-та частина (іще не друкована) — зовнішня історія СВУ (більшовицька). Це все написане й чекає сво-

У НАШОМУ ВИДАВНИЦТВІ ВИЙШОВ НОВИЙ РОМАН

ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

"СОБОР"

Видруковано цей роман на доброму папері, книжка не клеєна, а шита нитками, двокольорова обкладинка Петра Магденка, 240 сторінок друку.

Ціна: \$3.25 за примірник разом з пересилкою.
Замовляти в "Нових Днях".

го видавця. Ось тут і знайшов би редактор "Нових Днів" усе до найменших дрібниць про справу СВУ в цілому та політичний стан в Україні, і тоді не писав би в своєму журналі: "СРСР, УРСР, радянський, більшовицький тощо".

Визнавати існування СВУ в такій формі, як то показали цю організацію більшовики, то тільки лити воду на більшовицький млин і дати підставу окупантові виправдати свій геноцид щодо верхівки тодішньої української інтелігенції та тих багатьох тисяч звичайних українців і українок, що неправдопоклали своє життя за цю справу. (Саме тому я й видрукував Вашу статтю. П. Вол.)

К. Туркало

28. XI. 1969.

Дорогий Костю Тимофійовичу, Ви написали таке "люте" "Післяслово", що я теж мушу сказати пару слів.

Поперше, чого Ви так гніваєтесь? Відмовилась друкувати Вашу статтю "Свобода"? Але я ж видрукував повністю! (До речі, я не дуже то й дивуюсь, що редактор Драган стримався від руки її). Нічого ж я не змінив і не скоротив.

Подруге, хіба я не мав права дати редакційного вступу до неї? Це ж право кожної редакції! Гніваєтесь, що я його не так написав, як би Вам хотілося? А чи Ви, пишучи статтю, питали в мене думки, як її писати? Ні! То чого ж я маю питати Вас? То оце Ви такий демократ?

Кажете, що я не вмотивував свого обвинувачення Вас у наївності? Умотивував. Ще й добре, бо цитую Ваші слова: "Хто знає. Коли б Єфремов на суді рішуче відкинув існування СВУ, що тоді могло статися?" Я повторюю, — хочте, то ще раз гнівайтеся! — що це наївність. У приватному листі Ви пропонуєте мені відповісти на це питання. Відповідаю: я думаю, що вас усіх судила б Судтройка і всіх постріляли б у потилицю. А так Вас от засудили умовно і відразу із залі суду й випустили... Ви маєте іншу думку? Ну, й майте її на здоров'ячко! Я ж на Вас за те не гніваюсь, то чого гніваєтесь на мене?

Ви пишете в листі: "...може й Ви крутили ведмедям хвосту" по СВУ"? Ні, я був арештований не по СВУ, а по справі Чечета. (А в "актах" ця справа мала іншу назву). Ви не були на засланні, тому й не знаєте тієї термінології, то Вас дивує оте "по". Не надавайте йому такого значення. Разом зі мною на Лук'янівці сиділи сотні людей з Житомира і околиць "по справі матроса", сидів син архієпископа УАПЦ Орлика "по Любарській справі" (повстання з барикадами з плугів і борін у Любарі 1933 р.) і т. д. Отже те "во" означало тоді участь у "якійсь справі".

Розпитайте про цю справу Олексю Калинника — він до Вас і ближче і, мабуть, Вам рідніший, ніж я. Може ото й він телефонував до Вас? Він же творець "севеушників". Колись "севеушники" мали "всенародне віче" в Торонті. На щастя жодна українська організація не дала їм залі, то вони наняли залю в литовській церкві. Там Калинник на повен голос і заявив: "Петро (тобто я) був колись чудовою розумною людиною й великим безкомпроміс-

вим патріотом. А тепер пропав — злигався з отим комуністом Багряним..." Я на цю доповідь написав "рецензію" в "Нових Днях": "Дурний ти, Олексю, і дурний тебе піп хрестив..." Так казав завжди мій покійний дід, як бачив перед собою безнадійну людину.

Хоч після того ми з ним і не говоримо, але він не збреше. А як збреше, то я його при нагоді четвертую... Чуєш, Олексю? Говори ж правду тільки!

І розпитайте його, скільки він зустрічав на ББК в'язнів по СВУ. А він був в інших місцях.

А вже зовсім Ви мене образили, коли в супровідному листі пишете: "...то майте мужність видрукувати й це "Післяслово". Жак! То я не маю мужності? А я був певен, що Ви вважаєте мене найтолерантнішим і найвідважнішим редактором між усіма українськими редакторами! Повторюю всо-те: даю солво всім і завжди, особливо тоді, коли людина вважає себе покривдженою й пише щось у своєї обороні.

А далі то вже я справді сердився, коли прочитав: "...бо в противному разі справа може набути іншого характеру й напрямку". Жак! То Ви, дорогий Костю Тимофійовичу, ще й лякаєте мене? А чи Ви знаєте, що оті всякі "страхи на ляхи" доводять мене до такої люті, що я "сочинителеві" їх можу відкусити вухо? Справді. Усяким севеушникам в таких випадках пояснюю: "Я живу в Канаді. Колими тут нема, КДБ теж нема, то я нічого не боюсь. Ну, не личить же мені такі пояснення й боюсь. Ну, не личить же мені так пояснювати й Вам..."

Подібна Ваша стаття вже була в "Н. Днях" раніш, її з обуренням і протестом спростовувала покійна Людмила Миколаївна Івченко (Коваленко). Її чоловік теж був засуджений умовно, як і Ви. Вона була в слідчих, день-у-день сиділа на суді, знала добре всіх тих людей... Не друкувати ж мені тепер її листів (її стаття була в "Н. Днях"), тим більше, що вона померла.

Ви пишете мені, що той чоловік, що на каналі казав мені, що й він "по СВУ", "дурний селяк". Не кажіть так, бо Ви його не бачили. Ви радите мені в "Післяслові", як мені його треба було допитувати. Якби я так зробив, то він би втік від мене, бо подумав би, що я агент... Треба було там бути і знати, як і що там можна було говорити. Інша справа, якби я з ним був хоч рік, щоб чоловік пізнав мене добре. Можу ще додати. На ББК (окре-мий 7-ий відділ у Піндушах) я зустрів ще одну жінку "по справі СВУ". Це вже не була "дурна селячка", як Ви величаєте їх, а співробітниця Інституту Української Наукової Мови. Вона жадібно розпитувала мене про Київ (мене привезли в Піндуші десь у березні 1934 р., а на "Свірстрой" на початку січня того ж року). Коли вона мені сказала, що сидить "по СВУ", то я теж заперечив, бо "вашого прізвиська на процесі не було згадано". Вона на мене подивилась, як на наївного хлопчину й запитала: "Невже ви ще й досі не знаєте, що СВУ це не тільки тих 45, що фігурували на суді?"

З цієї жінкою я розмовляв двічі, хоч працювали в одному будинку: вона в бухгалтерії, а я в кон-структорському бюро на другому поверсі. Я забув її прізвисьце (це ж був 1934 рік!). Люди там боялись

дружити і розмовляти сам-на-сам. Її скоро десь перевезли, як і того чоловіка з Полтави.

В супровідному листі Ви ще пишете: "Ви мені зіпсували стиль своїми "радянський", "більшовицький" тощо. Обов'язково зазначте, що це Ваша робота, а не моя".

Краще Ви напишіть листа в редакцію, дороги, мовляв, читачі! Отой богопротивний Волиняк очистив мою статтю від російських варваризмів, а я це підтверджу і скажу, що всі варваризми нещадно винищуватиму й далі не тільки у Вас, а у всіх. Поки Ви сиділи в Інституті Української Наукової Мови, то Ви так не думали. Тепер, коли опинились під впливом усяких севеушників та інших супер-націоналістичних "івців", то вже вважаєте, що щоб бути патріотом, то колгосп мусите звати "колхозом", "карбованець" — "рублем", жида — "сврєем", більшовика — "большевиком" і т. д.

Вас переконали, що якщо в нашій мові буде до 50 відсотків варваризмів, то російському окупантові — смерть до тижня! Я й не знав досі, що російського окупанта так легко перемогти — тільки засмітити мову варваризмами і перемога забезпечена!

Ви пишете: СССР — офіційна назва. Офіційна назва Франції — Франс, Німеччини — "Дойчлянд", то чого ж Ви вживаєте слів Франція й Німеччина? Офіційна назва столиці Франції Парі, то чого ж Ви пишете й кажете Париж? Скажете, що це не окупанти наші. Чим же пояснити таке низькопоклонство перед мовою окупанта? Я краще спалю "Нові Дні", ніж прийму таку, з дозволу сказати, "філософію".

Я часом кажу жартома одумівцям, які дечого не знають ще: "Учись від старших, розумніших, порядніших і взагалі кращих, отаких, як я!" Було б чудово, якби Ви так сказали всім отим севеушникам і всяким іншим "івцям", які до Вас телефонують (самі пишете, що "вчора я мав кілька телефонів...") і запевняють Вас, що найбільший Ваш ворог є не хто інший, як тільки редактор "Нових Днів"...

Дорогий Костю Тимофійовичу, чи не могли б ми з Вами розмовляти без сүфлерів?

Отак, як бачите: видрукуй чоловікові статтю, яку інші бояться друкувати, а потім ще й клопоту не оберешся...

П. Вол.

Вадим СВАРОГ

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТ І ІНДІЯНИ

(Петро Карпенко-Криниця. Індіанські балади. Нью-Йорк)

Ми приїхали на американський континент, ще добре пам'ятаючи прочитані в дитинстві твори Фенімора Купера та "Гаявату" Генрі Лонгфелло з оспіваними в них хоробрими, великодушними, благородними індіанами. Уже й тут ми часто бачимо популярні телевізійні фільми, в яких подвизаються родичі героїв Купера.

Нас не могло не вразити жалюгідне становище, в якому опинилися на своїх резерваціях нащадки романтичних ірокезів, гуронів, могікан. Історична драма індіанських племен призвела до того, що зараз в Америці нараховується вже не більше півмільйона "червоношкірих", з яких дев'яносто відсотків живуть у резерваціях, халупах, дуже мало придатних для людського життя.

Зовсім недавно можна було прочитати в газетах, що група канадських індіан шукала собі чогось істинного на міському звалищі в Мусоні, маленькому приарктичному містечку "блідолицих" на південному березі Гудзонової затоки, де вже тривав жорстока північна зима.

Цілком природно, наші письменники завжди співчутливі до ображених і принижених, не могли не відгукнутися на злигодні правнуків своїх улюблених героїв.

Після Оксани Соловей, що дала нашій літературі третій переклад "Гаявати", який своєю художньою вартістю суперничав з чудовим, але не з оригіналу зробленим перекладом Олеся, індіанською темою захопився Петро Карпенко-Криниця. Минулого року вийшла в світ у Нью-Йорку збірка

його оригінальних віршів "Індіанські балади".

Поет передпослав своїй збірці кілька взятих з різних джерел цитат, які пояснюють нам його співчуття до історичної драми індіанських народів.

У своєму звіті про зустрінутих ним індіан Хрістофор Колумб писав:

"Землі... надзвичайно чудові... Люди добродушні й щедрі до такої міри, що ніхто не повірить, хоч це й так. Усе що не попросиш в них, вони не тільки дадуть, а ще й припросять узяти, виявляючи при цьому стільки люб'язності, на скільки лише здатні їх серця".

У 1584 році англійський мореплавець писав у своїх записках:

"Ми переконалися, що індіани — люди добрі, люб'язні, заслуговують на довір'я, їм не властиве віроломство".

А в червні 1637 року губернатор англійської колонії писав:

"Страшно було дивитися на них, смажених на вогні... від якого несло смородом. Одначе, вони (індіани) приносились у жертву во славу Бога".

На цих та ще кількох цитатах побудована, як на краскютних каменях, морально-етична концепція збірки. Ставлення поета до індіан цілковито в межах руссоїстської концепції 18-го сторіччя про природне благородство не зіпсованих європейською цивілізацією "натуральних людей", що їх навала білих завойовників прирєкла на злидні та повільне вимирання.